

PETHŐ JÓZSEF

JELENTÉSTAN

TANKÖNYV A BA-KÉPZÉS SZÁMÁRA

PETHÓ JÓZSEF

JELENTÉSTAN

TANKÖNYV A BA-KÉPZÉS SZÁMÁRA

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pécsi Tudományegyetem

Szegedi Tudományegyetem

Debreceni Egyetem

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Berzsenyi Dániel Főiskola

Eszterházy Károly Főiskola

Károly Gáspár Református Egyetem

Miskolci Egyetem

Nyíregyházi Főiskola

Veszprémi Egyetem

Kodolányi János Főiskola

Szent István Egyetem

Szakmai lektor: Kiefer Ferenc

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P.-
2004-09-0134/1.0

..

ISBN 963 9704 82 2

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó	7
1. A jelentéstan a tudományok rendszerében	9
1.1. Jelentéstan és szemiotika.....	9
1.2. A szemantika mint nyelvészeti diszciplína	12
1.3. A szemantika osztályozása	13
1.4. A szemantika kapcsolata más tudományágakkal	14
2. A jelentéstan történetének vázlata	16
2.1. Előzmények	16
2.2. A jelentéstan XIX–XX. századi történetének vázlata.....	19
3. Szemantika és pragmatika	28
3.1. A szemantika és a pragmatika viszonya	28
3.2. A pragmatikai jelentés.....	30
4. A jelentés leírásának módjai napjaink szemantikájában.....	34
4.1. A logikai szemantika	34
4.2. A strukturális szemantika	41
4.3. A kognitív szemantika.....	46
5. A poliszémia.....	54
5.1. Poliszémia és a homonímia	54
5.2. A szabályos (rendszeres) és a nem szabályos (rendszeres) poliszémia	62
6. A homonímia	66
6.1. A homonimák kialakulása.....	66
6.2. A homonimák típusai	68
7. A szinonímia	71
7. 1. Lexikális szinonímia	71
7.2. Frazológiai egységek és egyszerű kijelentések szinonímiája	74
8. A jelentésváltozás	75
8.1. A jelentésváltozások okai	75
8.2. A jelentésváltozás típusai	76
8.3. Jelentésváltozás és grammatikalizáció	82

9. Szöveggyűjtemény	85
I. Jelentésfajták	85
Kiefer Ferenc: A szemantikai jegyek és a jelentésfajták	85
II. A tulajdonnév jelentése	93
Kiefer Ferenc: A tulajdonnév	93
J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése	95
III. Kognitív szemantika.....	106
Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben	106
10. Feladatok	115
Szakirodalom	131

ELŐSZÓ

Az új, kétszintű felsőoktatási struktúra bevezetése egyebek mellett szükségessé tette azt is, hogy e képzési formához igazodó tankönyvek készüljenek. Ennek a követelménynek a következtében született meg a jelen munka is, amely elsősorban a magyar alapszakos hallgatók számára készült (elképzelhető azonban az is, hogy egyes részleteiben más irányú képzések hallgatói is felhasználhatják).

A tankönyv célja röviden a következőkben jelölhető meg: a középiskolában tanultakra is építve, az onnan hozott ismeretanyagot azonban jelentősen bővítve olyan alapozó jellegű jelentéstani ismeretek bemutatása a BA-képzés magyar alapszakos hallgatóinak, amelyek egyrészt megfelelnek e képzési forma kimeneti követelményeinek, másrészt legalább részben alkalmasak arra, hogy előkészítsék az MA-képzés elmélyültebb szemantikai tanulmányait.

Nem törekedik tehát ez az áttekintés – a BA-képzés kereteihez igazodva nem is törekedhet – a jelentéstan minden a mai szemantikai diskurzusban megjelenő kérdéskörének a bemutatására, sőt még felvetésre sem. A korábbi és az öröndetesen bővülő újabb jelentéstani szakirodalomból pusztán azt és olyan mélységben igyekszik érinteni, ami a hároméves alapképzés szempontjainak (lehetőségeinek, céljainak) leginkább megfelel. Az itt szereplő ismeretkörök összeállításakor természetesen az is szerepet kapott, hogy a BA-képzés számára e tankönyvvel egyidejűleg, ám tőle teljesen függetlenül készült egy, a formális szemantikát részletesen bemutató másik tankönyv is. Ebből következően a formális szemantika tárgykörébe tartozó kérdések csak a feltétlenül szükséges minimális szinten kerülnek itt szóba.

Szükséges itt arra is utalni, hogy az egyes kérdésekkel részletesebben, elmélyültebben foglalkozni kívánók számára rendelkezésre áll egy korszerű, nagyszabású szemantikai szintézis: Kiefer Ferenc könyve, a *Jelentélelmélet*. E munkáról ugyanakkor teljes joggal feltételezhetjük azt is, hogy az MA-képzés törzsanyaga, tankönyve lesz. Jelen, lényegében bevezető szerepű áttekintés az előkészítés céljával ezért is igyekezett több fejezetében is ennek az alapműnek a szemléletéhez és tematikájához igazodni.

Mivel e munka kifejezetten tankönyv rendeltetésű, a didaktikai szempontok meghatározó szerepet kaptak összeállításakor. Ez nemcsak a témakörök kiválasztásában, az egyes fejezetek felépítésében, a memorizálást és a megértést segíteni szándékozó tagolásában mutatkozik meg, hanem abban is, hogy az egyes témák bemutatása után szöveggyűjtemény és feladatok következnek, amelyeknek az a fő funkciója, hogy még inkább elősegítsék fontos ismeretek adott nyelvi tényanyaghoz kötött megértését és így természetesen rögzítését is. A tankönyvjellegnek megfelelően általában a szövegekőzi hivatkozásokat is viszonylag ritkán alkalmaztam. A felhasznált és egyúttal az elmélyülést segítő forrásokra nézve ezért az egyes fejezetek végén (itt az adott részben tárgyaltakra vonatkozó legfontosabb irodalmat igyekeztem megadni), illetve a könyv végén álló irodalomjegyzék ad eligazítást. Külön is szükségesnek tartom azonban, hogy e munka legfontosabb előzményeiként, támpontjaiként a hazai jelentéstani szakirodalomból Kiefer Ferenc, Szende Tamás és Temesi Ferenc munkáira utaljak.

Itt is szeretnék köszönetet mondani lektoromnak, Kiefer Ferencnek, aki véleményében több évtizedes szemantikai kutatásainak gazdag tapasztalatai, eredményei alapján számos olyan tanácsot, útmutatást adott számomra, amelyeknek mindegyike e munka jobbá tételét szolgálta. Be kell azonban vallanom, hogy bár az újabb témák felvetésére vonatkozó lektori javaslatok mindegyikével teljes egészében egyetértettem, és e javaslatok minden egyes elemét igyekeztem is megjeleníteni, beépíteni tankönyvembe, néhány témakört illetően bizonyára hasznos lehetett volna az itteninél részletezőbb tárgyalás. Bízom azonban abban, hogy ezeknek a kérdésköröknek az elmélyült vizsgálatára keretet fog adni az MA-képzés, ugyanakkor itt is minden esetben legalább útmutatást kívántam adni egy-egy, az illető témákban való tájékozódást véleményem szerint jól lehetővé tevő vagy legalább az eligazodásban elindulni segítő szakirodalom megadásával.

Pethő József

1. A JELENTÉSTAN A TUDOMÁNYOK RENDSZERÉBEN

1.1. Jelentéstan és szemiotika

A **jelentéstan**, azaz a **szemantika** középpontjában a „Mi a jelentés?“, pontosabban a „Mi a nyelvi jelentés?“ kérdés áll. A diszciplína viszonylag rövid történetében azonban számos annyira eltérő elmélet alakult ki az erre adott válasz, vagyis a jelentés fogalmának megragadására és leírására alkalmazott módszer és a kapott eredmények alapján, hogy helyesebb talán mindjárt itt az elején a lényeges különbségek hangsúlyozásaként jelentéstan helyett inkább **jelentéstanokról** szólni. Különösen a modern jelentéskutatásra jellemző a sokszínűség: a legkülönbözőbb irányzatok vannak egyszerre jelen, ezeknek a jelentés- és szemantikafelfogása nemcsak hogy számos ponton különbözik, hanem ütközik is egymással.

A különféle szemantikák jelentéselméletei lényegében csak a **nyelvi jelentést** próbálják modellálni – van azonban egy olyan tudomány is, nevezetesen a szemiotika, melynek nemcsak a nyelvi jelentés, hanem **általában a jelentés** a tárgya. A **szemiotika** (más néven: szemiológia) tehát általános jel-tudomány, a legáltalánosabb jel-tan. A nyelvészetnél tágabb körű, hiszen nemcsak a társadalomban, hanem a természetben előforduló jelekkel is foglalkozik. Fő feladata a jelrendszerek, jelek közös vonásainak kutatása, a jelek tipizálása.

A szemiotika/szemiológia, azaz az általános jel-tudomány természetesen szoros kapcsolatban áll a nyelvi jelek különböző vonatkozásait vizsgáló nyelvtudománnyal. Nem meglepő tehát, hogy létrejöttét is egy általános nyelvész: Saussure vázolta fel, a szemiológia és a nyelvtudomány egymáshoz való viszonyát a következőképp értelmezve:

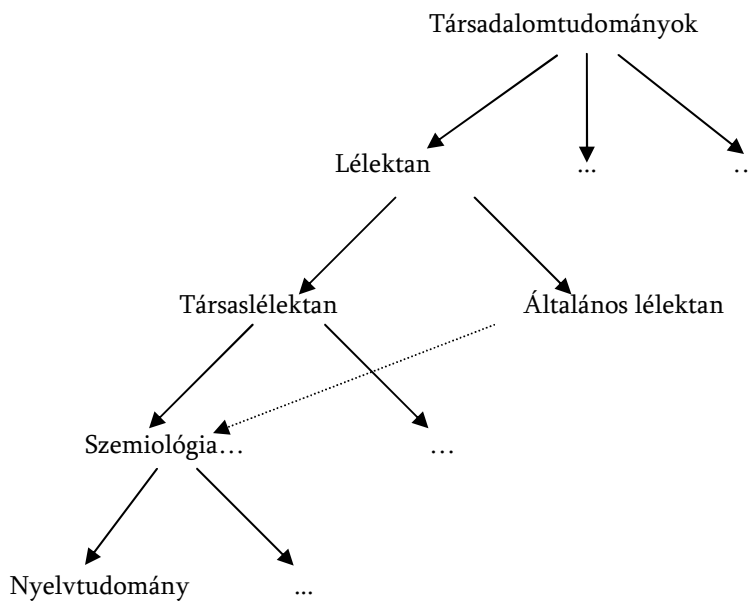
„Elképzelhetünk tehát egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életben belül, ez a társaslélektan és következésképpen az általános lélektan része lenne, amelyet mi (a görög szemeion – jel – szó alapján) szemiológiának nevezünk. Ez arra hivatott megtanítani bennünket, miben állnak a jelek, s milyen törvények igazgatják őket. Mivel a szemiológia még nem létezik, nem tudjuk megmondani, hogy milyen lesz, de van létjogosultsága, s he-

lye előre meg van határozva. A nyelvtudomány csupán egy része ennek az általános tudománynak; a törvények, amelyeket majd feltár, alkalmazhatók lesznek a nyelvtudományban is, ez utóbbi ily módon egy jól meghatározott területhez kapcsolódik majd az emberi jelenségek összességén belül.

A szemiológia pontos helyének meghatározása a pszichológusra tartozik; a nyelvész feladata annak meghatározása, ami a nyelvet a szemiológiai tények összességén belül sajátos rendszerré teszi. [...] Csupán egy dolgot jegyzünk meg: azért sikerült a nyelvtudománynak már végre első ízben kijelölnünk helyét a tudományok között, mert a szemiológiához kapcsoltuk.

Miért nem ismerték el eddig önálló tudománynak a szemiológiát, amelynek éppúgy megvan sajátos tárgya, mint az összes többinek? Azért, mert circulus vitiosus jött létre: egyrészt semmi sem alkalmasabb a szemiológiai probléma megértésére, mint a nyelv; ahhoz viszont, hogy ezt a problémát megfelelőképpen vessük fel, a nyelvet önmagában kellene tanulmányozni; márpedig ezt eddig majdnem mindig más dolgoknak a függvényeképpen, más szempontokból közelítették meg.” (Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. Gondolat, 1967. 33–34.)

Saussure rendszerét így vázolhatjuk fel:

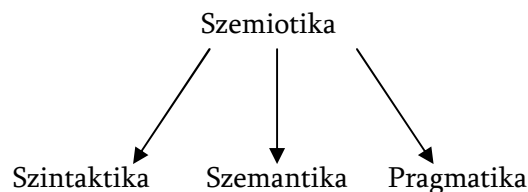
A nyelvtudomány ebben a rendszerben tehát a szemiológia nyelvi jelekkel foglalkozó ága.

Morris amerikai filozófus, nyelvész jelentéelméleti alapvetésében, az 1938-ban megjelent *Foundations of the Theory of Signs* (A jelelmélet megalapozása) című munkában, fejtette ki gondolatait a szemiotika különböző területeiről. (Ezt a könyvet tartják egyébként az első kimondottan szemiotikai tárgyú könyvnek).

Morris szerint a szemiotika viszonya a többi tudományhoz kettős természetű.

- Egyrészt a szemiotika maga is egy a tudományok sorában,
- másrészt alapjául, eszközüül szolgál számos más tudománynak, így például a nyelvészetnek, a logikának, a retorikának, matematikának stb. A szemiotika végső soron a tudományok egységesülése felé vezető út egyik lépcsőfoka.

Morris a szemiotikát három nagy területre osztotta:

A szemiotika e három részét a következőképp értelmezi:

Szintaktika: A jelek lehetséges elrendeződési szabályait vizsgálja, a jelek formai viszonyait. Morrisset idézve: „a szintaktika, a jelek egymáshoz való szintaktikai viszonyainak tanulmányozása, a jeleknek a tárgyakhoz és az interpretálókhoz fűződő viszonyairól való egyidejű elvonatkoztatással”.

Szemantika: A jelek és jelöltek viszonyával foglalkozik, azaz a jeltest által közvetített jelentéssel: „a szemantika a jeleknek és deszignátumaiknak a

viszonyával foglalkozik, tehát a jeleknek azokhoz az objektumokhoz való viszonyával, amelyeket denotálnak vagy denotálhatnak”.

Pragmatika: „A pragmatika a jeleknek interpretálóihoz való viszonyával foglalkozó tudományt jelöli”, azaz a pragmatika a jeleknek és a jelrendszeren kívüli tényezőknek a viszonyával foglalkozik, pl. idő és térbeli viszonyok, a jeleket használó személyek, ezek társadalmi és pszichológiai jellemzői.

1.2. A szemantika mint nyelvészeti diszciplína

Morris rendszerében tehát a szemantikának egy tágabb értelmezésével találkozunk, hiszen az ott minden jelre vonatkozó tudományterület. Szűkebb értelemben a szemantika nyelvészeti diszciplína. Az így értett szemantika azonos a jelentéstannal.

A nyelvészeti diszciplínaként felfogott szemantikának is van azonban egy szűkebb és egy tágabb jelentése. Nagyjából a XX. század 60-as éveitől szűkebben értelmezték a jelentéstant: gyakorlatilag csak a szójelentés vizsgálatára szorítkoztak a diszciplína művelői. A szemantika addig tehát csak **lexikális szemantikát** jelentett. A XX. század utolsó harmadában azonban kibővül a szemantika vizsgálati köre, és már nemcsak a szó, hanem már szószerkezetek, mondatok, sőt a szövegek jelentése is vizsgálati tárgy lesz.

Bár kétségtelenül e tankönyvben is nagyobb hangsúlyt kap a szószemantika, mint a mondatsemantika, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne kellene a jelentéstan különösen fontos területének tartanunk például az aktuális mondattagolás szemantikáját (ez azért is lehet különösen érdekes, mert a magyar nyelv esetében többen is foglalkoztak a fókusz szemantikájával), az előfeltevések problémáját, a mondatban szereplő valóságábrázoló és nem valóságábrázoló elemek szerepét, a hatókör problémáját vagy az igék alapvető szemantikai osztályainak és azok mondatbeli funkcióinak kérdéskörét¹.

¹ Ezeknek a kérdésköröknek tömör, összefoglaló tárgyalásaként általában leginkább Kiefer Ferenc fent már említett könyve, a *Jentéselmélet* ajánlható; az egyes témákról külön is szólva a könnyen hozzáférhető, magyar nyelvű szakirodalomból ezen kívül például az alábbi munkák használhatók még elindulásul: az előfeltevések problémájához: Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest,

1.3. A szemantika osztályozása

Mint erről már szó esett, a nyelvi jelentés kutatásának számos irányzata, elméleti háttere, módszere lehetséges. Ebből következően sem törekszik, törekedhet az alábbi osztályozás a teljességre, csupán egypár lehetséges szempontot felvéve a legismertebb, leghatásosabb felfogásokból igyekszik itt néhányat számba venni.

A) A nyelv időbeliségének vizsgálata szempontjából

- Alkalmazható a szinkrónia módszere: eszerint a nyelv állapotát egy „kimerevített” időpontban, az időtényezőt kizárva vizsgálja a kutató → leíró jelentéstan,
- A diakronikus módszer alkalmazói a nyelv jelentésbeli oldalát mint változó rendszert közelítik meg → történeti jelentéstan.

B) A vizsgált nyelvek szerint

- Minden nyelvre érvényes jelentéstani törvényszerűségeinek vizsgálata → általános jelentéstan,
- egyes nyelvekre vonatkozó megállapítások → az egyes nyelvek jelentéstana.

C) A vizsgált nyelvi szintek szerint

- lexémaszint → lexikális szemantika
- mondatszint → mondatszemantika

D) Az elméleti háttér alapján

- Logikai (formális) szemantika
- Strukturális szemantika
- Kognitív szemantika stb.

1983.; a hatókör problémájához (fókusz, tagadás, kvantorszó): É. Kiss Katalin: Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 1992, 1: 79–177, É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. 1998: 31–71.

(Az utóbbi három irányzatról bővebben A jelentés leírásának módjai napjaink szemantikájában című fejezetben lesz szó.)

1.4. A szemantika kapcsolata más tudományágakkal

A szemantika céljai, kutatási témái (különösképp a nyelv és a gondolkodás kapcsolatrendszerének sajátos vizsgálatára gondolhatunk itt) alapján kapcsolatban van a **filozófiával**, ezen belül az **ismeretelmélettel**, továbbá a **pszichológiával** és a **logikával**.

A jelentéstan igen szoros kapcsolatban van a **stiliztikával** is. Ezt a kapcsolatot az ókori retorikához vezethetjük vissza, azon belül is főképp a trópusok (szóképek) tanához. A trópusok használatakor bekövetkező jelentésváltozást a mai szemantika, illetve a stilisztika is fontos területként tárgyalja. A jelentéstanban főként azt vizsgálják, hogy milyen típusú jelentésváltozás történt a szóképek használatakor, a stilisztika viszont a szövegbeli hatást, a stílusértéket helyezi a középpontba. A jelentéstan és stilisztika összefüggéseiről szólva mindenképp meg kell említenünk a szinonímiát is (amely szintén tárgya volt már az ókori retorikának is). A szinonímia ugyanis nemcsak a modern szemantikai kutatásoknak az egyik legfontosabb területe, hanem a stilisztikában is kitüntetett szerepet kap, hiszen a stílus alapja a szinonim megoldások közötti választás lehetősége. A vizsgálat tárgya tehát itt is – mint a jelentésváltozások esetében – ugyanaz, a szempont viszont különböző. A jelentéstan főként a szinonímia mibenlétét igyekszik meghatározni, osztályoz, a stilisztika pedig a szinonímia szövegbeli szerepét vizsgálja. Vagy említhetjük itt a funkcionális stilisztika megalapozóját, Ballyt és követőit, akik a szójelentés érzelmi velejáróit vizsgálták, vagyis szemantikai jelenséget a stilisztikán belül.

Szemantikának és pragmatikának a nyelvtudomány történetében és jelenében sokat vitatott, többféleképpen értelmezett viszonyával a kérdéskör összetettsége és a jelentés leírásában betöltött alapvető fontossága miatt egy külön fejezetben foglalkozunk.

IRODALOM: Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Hangay Zoltán 1997⁴. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp. 419–457; Horányi Özséb–Szépe György (szerk.) 1975. *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó. Bp.; Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kenesei István (szerk.) 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat. Bp.; Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Bp.; Kiefer Ferenc 2005b. Van-e magyar jelentéstan? *MNy*. 2005: 129–140; Lyons, John 1980, 1983. *Semantik I–II*. Beck. München; Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó. (H. n.); Telegdi Zsigmond 1979². *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó. Bp.; Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentéstan*. Tankönyvkiadó. Bp.

2. A JELENTÉSTAN TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

2.1. Előzmények

A jelentéstan viszonylag fiatal tudomány, önálló diszciplínaként csak a XIX. század óta létezik. A jelentés kérdéseivel azonban már az **ókor** tudósai is foglalkoztak. Először a szofista filozófusok, például **Prótagorász**, **Gorgiász**: ők már elválasztották egymástól a szó hangzásbeli oldalát és jelentését.

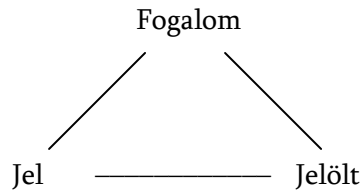
Platón Kratülosz című dialógusában arra keresi a választ, hogy a nyelv természetes eredetű-e, vagy pedig az emberi megegyezésnek köszönheti eredetét és lényegi tulajdonságait. Azaz: a nevek jelentése, a szavak és a dolgok viszonya természetileg meghatározott vagy konvencionális? Platón mindkét nézet mellett hoz érveket. Az érvek súlyát tekintve azonban arra következtethetünk, hogy nézete szerint, a második álláspont a helyes, azaz a szavak jelentése konvención alapul.

Arisztotelész már teljesen egyértelműen amellett foglalt állást, hogy a jelentés konvenció eredménye. Ezen kívül a jelentéstan szempontjából további fontos tételeket fogalmazott meg Herméneutika című művében:

„Amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei, amiket pedig leírunk, a beszédben elhangzottak jelei. És mint ahogy nem mindenkinek az írása azonos, úgy a beszéde sem. Viszont a lelki tartalmak, amelyeknek ezek közvetlenül jelei, mindenképpen ugyanazok; s azok a dolgok, amelyekről e tartalmak képet adnak, szintén ugyanazok.”

Arisztotelész e gondolatai tehát a következő, a jelentéstan elmélet későbbi történetében is fontos tételeket foglalják magukban:

- A beszéd és az írás viszonya jelek viszonya, az írást „jelek jeleiként” értelmezhetjük,
- a jelfolyamatban elkülöníthető három fontos elem: a jel, a lelki tartalom (azaz a fogalom) és a jelölt dolog. Ez az a hármaság, amit a későbbiekben „szemiotikai háromszög”-nek neveznek.

Az is mindenképp szót érdemel itt, hogy Arisztotelész lényegében máig érvényes kritériumok szerint különbséget tett a szavak és a mondatok jelentése között: „A mondat olyan beszéd, amely kifejez valamit, és amelynek egy különválasztott része is jelent valamit mint kifejezés, de nem mint állítás”. A mondat meghatározó jegye eszerint jelentésének felbonthatósága és az, hogy egy állítást tartalmaz. A mondat és alkotórészei közötti viszonyt Arisztotelész nem egyszerű rész és az egész viszonyként fogja fel, hiszen utal arra is, hogy a mondat minőségileg új képződmény, mivel az alkotó szavakkal szemben már állítás is. Összefüggésbe hozhatjuk ezt a később tárgyalandó Frege-vel, amely szerint a mondat jelentése a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében levezethető a mondat elemeinek a jelentéséből.

A főként teológusként ismert **Szent Ágoston** a jelentéstan tudománytörténetének is az egyik legnagyobb alakja. A jelekről való gondolkodás központi szerepet kapott filozófiai-teológiai rendszerében: „Minden tanítás vagy a dolgok, vagy a jelek körül forog. A dolgokat pedig jelek útján tudjuk meg.” A jelet a következőképp határozta meg:

„A jel olyan dolog, mely alkalmas arra, hogy érzékeinkbe vésődő látszata mellett még valami másra is ráirányítsa gondolatunkat.”

Ezen a jelfogalmon belül értelmezi a **szót**:

„Egy szó bármely dolognak egy hallgató által érthető és egy beszélő által kiejtett jele. Dolog az, ami érzékelhető, felfogható vagy rejtve van. Jel az, ami megmutatkozik az érzékeknek, s önmagán kívül megmutat valamit a léleknek. Beszélni annyi, mint tagolt hang által jelet adni.”

Az első jeltipológia is az ő nevéhez fűződik. Több szempont szerint csoportosított, például:

Érzékszervi modalitás szerint

- Látható jelek
- Hallható jelek

Eredet, illetve használat szerint

- Természetes jelek
- Mesterséges (másképpen „adott” vagy akaratlagos) jelek

A jelek vonatkozása szerint

- „Dolgok”-ra vonatkozó jelek
- Jelekre vonatkozó jelek (mint például az írás vagy a szavak metanyelvi használata)

A középkorban és a **reneszánszban** főként a Biblia értelmezése kapcsán foglalkoztak jelentéstani kérdésekkel, ennek az egyik fő oka az volt, hogy a Bibliában sok átvitt értelmű, metaforikus kifejezés van. Ezeket vizsgálva került előtérbe a jelentésváltozás kérdése sok Biblia-értelmezésben. Az ilyen tárgyú munkák közül egy magyar szerzőét, **Sylvester Jánosét** emeljük ki. Sylvester 1541-ben jelentette meg Újtestamentum-fordítását, ehhez illesztett „Az olyan ígékről való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vitétnek.” („Az olyan ígékről való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzésben vétetnek”) címmel egy hosszabb fejtegetést. A cím értelmezéséhez az abban szereplő szavak közül néhányának a mai jelentését kell megadnunk: *ige* – ’szó’ (tehát nemcsak az ige szófajára vonatkozik, hanem általában minden szót jelent), *tanúság* – ’tanulság’, ’elmélkedés’, *tulajdon* – ’eredeti’, ’valódi’, *jegyzis* – ’jelentés’. (Az „elmélkedés” tárgya tehát az szavak átvitt értelmű használata.) Sylvester arra is kitér, hogy nemcsak a Bibliában, hanem a magyar hétköznapi beszédben és a világi költészetben is gyakori a metaforikus kifejezésmód:

„Az ilyen beszédvel tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkíd való szó-lásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekeben, mellyekben csudál-hatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.”

2.2. A jelentéstan XIX–XX. századi történetének vázlata

A XIX. században jött létre az önálló jelentéstan. **Christian Karl Reisig** (1792–1829) német professzor tette meg először a grammatika önálló ágának a jelentéstant (az alaktan és a szintaxis mellett), 1825 körül, a hallei egyetemen tartott előadásiban. Az új diszciplínát ő még szemaszilológiának nevezte (a *szemaszia* ’jelentés’ jelentésű görög szóból). Mint ismeretes, ekkor a nyelvtudomány minden területén a történeti szemlélet uralkodott, ennek megfelelően Reisig a jelentésváltozásokkal foglalkozott, azt igyekezett feltárni, hogy milyen törvényszerűségek érvényesültek a jelentések változásában a nyelv történetében. (Reisig előadásai nyomtatásban csak halála után, 1839-ben jelentek meg: *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft – Előadások a latin nyelvtudományról.*)

Michel Bréal (1832–1915) francia nyelvész Reisighoz hasonlóan a jelentésváltozások tanulmányozásában látta a jelentéstan fő feladatát. Bréal volt az első, aki következetesen használta a *szemantika* szót, így az ő nevéhez köthetjük ennek elterjesztését.

Reisig munkásságát folytatta **Herman Paul** német nyelvész is, azaz ő is főként a jelentésváltozásokat vizsgálta, ám a törvényszerűségek kutatásában Paul már nem elégedett meg a történeti adatokra való támaszkodással, hanem saját kora nyelvét is nagy mértékben figyelembe vette.

A jelentésváltozás folyamatának lényegét abban látta, hogy a beszélő a szót alkalmilag a szokásostól eltérő jelentésben használja, majd ez az alkalmi jelentés elterjed, szokásossá válik, így a szó a régi mellett vagy helyett új jelentést kap.

Paul tehát a jelentésnek két fajtáját különböztette meg:

- Szokásos (uzuális) jelentés: ezen Paul azt a teljes képzettartalmat érti, amely egy adott közösség tagjai számára a szóhoz fűződik.
- Alkalmi (okkasionális) jelentés: az a képzettartalom, amelyet maga a beszélő fűz hozzá a szóhoz, és amelyről elvárja, hogy a hallgató is azt fűzze a szóhoz.

Az alkalmi jelentés igen gyakran tartalmában gazdagabb, és így terjedelmében szűkebb, mint a szokásos. Paul kiemeli azt is, hogy a szó alkalmilag valami konkrétat jelölhet, míg szokásosan csak valami elvontat jelöl, általa-

nos fogalmat, amely alá különböző konkrétumokat vonhatunk. Így van ez például az olyan névmások esetében, mint az *én, ez, itt* vagy az olyan határozószavak esetében mint a *most, ma* stb. Az egyszerű *tű* főnév pedig például az egyes esetekben, azaz az alkalmi jelentésben lehet 'gombostű', 'kötőtű', 'varrótű' stb. értelmű.

Az alkalmi jelentés többféleképpen is eltérhet a szokásostól:

- az előbbi tartalmazza az utóbbi minden elemét, és még ezenkívül is valamit;
- az alkalmi jelentés nem foglalja magában a szokásosnak minden elemét, de ugyanakkor olyasmit is tartalmaz, ami nem tartozik az utóbbihoz;
- valamit, ami a szokásos jelentéstartalommal az általános tapasztalat szerint térbeli, időbeli vagy oksági kapcsolatban van, hozzáértünk a szóhoz, vagy a szón csak ezt értjük.

A XX. század leghatásosabb jelentéelméleti rendszereinek áttekintését **Saussure** (1857–1913), a korszerű nyelvtudomány egyik megalapítójának tartott svájci nyelvész főbb szemantikai tételeinek ismertetésével kell kezdenünk. Ezek a tételek a következők:

1. A nyelv jelek rendszere. Minden egyes jelet a rendszerben elfoglalt helye, azaz az őt körülvevő jelekkel való kölcsönös viszonya határoz meg.
2. A nyelvi jel önkényes, ami egyrészt azt jelenti, hogy „a jelentőt a jelentéssel egyesítő kötelék önkényes”, azaz a fogalmat és a hangsort semmiféle belső, természetes kapcsolat nem köti össze, másrészt azt, hogy a jel társadalmilag adott, az egyén nem változtathatja meg.
3. A jel két összetevője a jelölő (*signifiant*) és a jelölt (*signifié*). Saussure szerint „jelen azt az egészet értjük, amely egy jelölőnek egy jelölttel való asszociációjából jön létre”.

Különösen Saussure első tétele, mellyel rámutatott a szó jelentésének más szavaktól függő voltára, volt nagy hatású. Saussure klasszikus példája erre a francia *mouton* ('birka'), a szó értéke nem ugyanaz, mint az angol *sheep* szóé, mert a francia szó önmagában jelenti az 'élő birkát' (tehát amit a

sheep) és a 'mészárszékben árult birkahúst' is, amit az angol külön szóval, a *mutton*-nal fejez ki.

A szavaknak a velük valóságvonatkozás szempontjából rokon szavakkal való kapcsolata, értéküknek e szavak értékétől, „a mezőtől” való függése igen fontos és termékeny felismerés volt. Az erre épülő **mezőelmélet** megalapozása különösképp **Jost Trier**² német tudóshoz köthető. Ennek lényege röviden a következő: ha egy nyelv szókincsét vizsgáljuk, szócsoportok tűnnek elő, amelyeket a jelentés fűz össze, az egyes csoportokhoz tartozó szavak egy-egy fogalomkör valamely részletét fejezik ki. Trier az ilyen csoportokat szómezőnek nevezi. Pl. szómezőt alkotnak az emberi test részeinek nevei, a rokonsági viszonyok nevei stb. Trier arra törekedett, hogy kimutassa, a szómezőt alkotó szavak együttesen, mozaikszerűen, hézagmentesen „borítják”, fedik le a megfelelő fogalomkört, szemantikai mezőt. E szavak kölcsönösen függenek egymástól: az egyes szó jelentését az egész mező határozza meg. E felfogás szerint szókincs egésze a zárt mezőknek strukturált (tagolt) rendszere.

Az elmélet erényeinek elismerése mellett komoly kritikák is megfogalmazhatók:

- vitatható például az, hogy a mező a szójelentések szervezésének általános formája lenne,
- a trieri elmélet nem tudta kellőképp feltárni a mezők belső szerkezetét.

A szavak mezőösszefüggései a következő kapcsolatokra terjednek ki:

1. Az illető szó fogalmi szférájának elemeit megnevező szók

a) A fölérendelt fogalmat megnevező szó:
hiperonima

Pl. *játékszer*

b) Az alárendelt fogalmat megnevező szó: hiponima
Pl. *baba, csiga, labda, ugrálókötél* stb. (a *játékszer*-hez való viszonyában)

² Ismert munkája, a *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes* 1931-ben jelent meg.

c) A mellérendelt fogalmat megnevező szó:
kohiponima

Pl. *baba, csiga, labda, ugrálókötél* stb. (e szavak egymáshoz való viszonyában)

2. Az illető szó fogalmi jegyeit megnevező szók

Pl. az *asztal* szó esetében:

- *fából*, esetleg más szilárd anyagból (*műanyag, vas* stb.) készült,
- *fedőlappal* ellátott,
- *fiókos vagy fióktalan*,
- *étkezéshez, íráshoz, olvasáshoz* stb. használják.

3. Az illető szóval helyi, időbeli, oki, rész-egész stb. kapcsolatban lévő fogalmakat megnevező szók

Pl. a *könyv* szó esetében: *könyvtár, könyvesbolt, polc, borító, ív, lap, ír, olvas, tanul, cím, szöveg, tartalomjegyzék, könyvbemutató, kritika, lektor, szerző* stb.

4. Olyan szavak, amelyeknek közös fogalmi jegyeik vannak az illető szóval

A *könyv* példánál maradva:

- anyagbeli hasonlóság: (papír)*doboz*, (papír)*lap*, *újság*, *folyóirat* stb.
- funkcióbeli hasonlóság: *folyóirat*, *internet* stb.

A mezőépítkezés módja a különböző nyelvekben igencsak eltérő lehet. Nézzünk erre néhány példát a rokonság- és a színnevek köréből! A magyarban az apai és az anyai ági nagyszülők megnevezésére is a *nagyapa*, illetve a *nagymama* használatos. A svédben azonban az apai és anyai nagyszülők megnevezése külön szavakkal történik: *farfar* – 'az apa apja', *morfar* – 'az anya apja', *farmor* – 'az apa anyja', *mormor* – 'az anya anyja'. A latinban nem

volt általános lexéma a barna és a szürke színre, az angol *red* lexémának a magyarban két lexéma: a *piros* és a *vörös* felel meg.

A Saussure tanaiból kinőtt **strukturális** a szemantika szempontjából két szakaszra osztható:

1. A strukturális első szakaszában az amerikai **deszkriptív nyelvészek** (**Bloomfield** és követői) a jelentés kérdésében határozottan negatív álláspontot képviseltek. (Erre fogalmazódott meg Roman Jakobson híres aforizmája: „Linguistics without meaning is meaningless.” Magyarul: A jelentés nélküli nyelvészet jelentéktelen/értelmetlen.) Ők úgy vélték, hogy a nyelvi rendszer tudományos pontosságú leírása csak az alaki vonatkozások vizsgálatával oldható meg, ezért úgy tekintették a jelentést, mint ami kívül esik a nyelvészeti kutatás területén. (A jelentés leírása szerintük egyébként is annyi nyelven kívüli ismeret bevonását igényli, hogy nem valósítható meg az egzaktság.)

Szóvá kell tenni azonban azt is, hogy ebből a szempontból lényeges különbség van az amerikai strukturális és az európai strukturális iskolák között. Az európai strukturális már ekkor sem zárta ki a szemantikát vizsgálódási köréből. A 20-as évek végétől, a 30-as évek elejétől a Prágai iskola, valamivel később a Koppenhágai iskola a kezdetektől fogva szemantikai kérdésekkel is foglalkozott.

2. A strukturális második szakaszában a szemantika a korábbiaknál már általában nagyobb szerepet kap a strukturális nyelvtudományban. (Bár az amerikai strukturális 'szemantikaellenessége' még Chomskynál is tetten érhető.) Ennek a változásnak a kiindulópontja az a belátás volt, hogy a szintaktikai kapcsolatok szemantikailag kötöttek. Ha ugyanis csak a szintaktikai szabályokat vennénk figyelembe, akkor az alábbi példákhoz hasonló, pusztán szintaktikai szempontból helyes, de a nyelvhasználat szempontjából mégis nyilvánvalóan helytelen szerkezeteket hoznánk létre.

a) A *csinos* melléknév a szintaktika szabályai szerint szabadon alkothat szerkezetet főnevekkel: tehát bátran mondhatjuk, hogy *csinos lány*, *csinos ruha* stb. E szintaktikai szabály ellenére azonban bizonyára senki sem tartaná

szabályosnak, ha valaki például *csinos lakomáról* vagy *csinos gondolatról* beszélne.

b) **Chomsky** Szintaktikai struktúrák című könyvében szerepel ez a később gyakran idézett mondat:

Colorless green ideas sleep furiously.
(Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak.)

Vitathatalan, hogy bár ez a mondat nyelvtanilag szabályos (*grammatical*), ám – eltekintve az esetleges „lírai”, metaforikus átértelmezéstől – értelmetlen (*nonsensical*).

A szabályszegő (*deviant*, deviáns) mondat kérdésével foglalkozva Chomsky a devianciának két típusát különböztette meg.

Az első csoportba olyan szabályszegő mondatok tartoznak, amelyek egy ún. szigorú alkategorizálási szabályt sértenek meg:

John found sad. (John szomorú talált.)
John elapsed that Bill will come. (John elmúlt, hogy Bill eljön.)

A másik csoportba tartozó mondatok csak kiválasztási szabályt hágnak át. Idetartozik a fent már említett *Colorless green ideas sleep furiously*.

További példák:

Golf plays John. (A golf johonozik.)
The boy may frighten sincerity. (A fiú megijesztheti az őszinteséget.)

A kiválasztási szabályokat megsértő mondatok egy része értelmezhető ugyan metaforikusan (különösen megszemélyesítésként), de másik részük olyan logikai képtelenséget tartalmaz, hogy azt mindenképp értelmetlennek kell minősíteni. Pl. *Az öcsém két évvel idősebb nálam.*

Ezek és a végtelen számban szerkeszthető hasonló példák világosan igazolták, hogy szemantikai szabályok nélkül a transzformációs generatív grammatika értelmetlen mondatok generálását is megengedné: vagyis a szin-

taxis keretein belül nem oldható meg számos probléma. Elkerülhetlenné vált tehát egy szemantikai elméletet kidolgozása, ezt a munkát végül is **Jerrold J. Katz** és **Jerry A. Fodor** végezte el³. Főbb tételeik a következők:

- A nyelvi kompetenciának van egy grammatikán kívüli (extra-grammatikus) része: a szemantikai kompetencia. A szemantikai elmélet tárgya ennek a leírása. A szemantikai kompetencia összetevői például a következők:
 - A beszélő/hallgató képes adott mondatok nem-szintaktikai többértelműségét felfedezni, és a mondatok mindegyik (vagy legalábbis több) olvasatának tartalmát jellemezni. Például: *Anna egy darabig még a kezében tartotta a levelet.* A magyar anyanyelvű beszélők számára világos, hogy ennek a mondatnak több olvasata van, ezek közül a két leginkább valószínű: a) 'Anna egy darabig még a kezében tartotta falevelet.' b) 'Anna egy darabig még a kezében tartotta a (feltehetően a posta által továbbított) írásos értesítést/közlést tartalmazó papírt.'
 - A többértelműség egyértelművé tételének képessége a kontextus alapján. Az előző példánál maradva: *Anna egy darabig még a kezében tartotta levelet, azután átadta a fiának, hogy ő is elolvassa.* Ebben az esetben csak ez a jelentés jöhet szóba: 'Távollevő személyhez intézett (postán továbbított) írásbeli közlés, értesítés'.
 - A szemantikai anomáliák felfedezésének képessége. Ha egy angol anyanyelvű ezt a mondatot hallja: *He painted the walls with silent paint* (Kifestette a falakat zajtalan festékkal), akkor azonnal felismeri, hogy ez nem szabályos, annak ellenére, hogy grammatikailag helyes, azonos struktúrájú a következő minden szempontból kielégítő mondatokkal: *He painted the walls with red paint* (Kifestette a falakat piros festékkal), *He painted the walls with silent rollers* (Kifestette a falakat zajtalan hengerekkel).

³ Meg kell azonban említenünk, hogy a Katz-Fodor-féle elmélet a generatív nyelv-elméletben sem vált általánosan elfogadottá. Az igazi fordulatot a generatív szemantika jelentette.

➤ A parafrázisok („átírások, átfogalmazások”) ismerete. A beszélő képességének ez az oldala sem számítható a grammatikai kompetenciához, mivel a grammatikában való jártasság nem elegendő ahhoz, hogy valaki képes legyen megmondani, hogy valamely mondat parafrázisa-e egy adott másiknak vagy nem. Könnyű ugyanis belátni, hogy valamely mondat és annak parafrázisai között nem is kell határozott grammatikai viszonynak lennie: pl. *Two chairs are in the room* [’Két szék van a szobában’] és *There are at least two things in the room and each is a chair* [’A szobában legalább két dolog van, és mindegyik szék’]. Másfelől viszont az sem szükséges, hogy ahol mondatpárok között határozott grammatikai viszony áll fenn, egyik a másiknak parafrázisa legyen. Például: *The ball was hit by the man* [’A labda a férfi által megütött’] és *The ball was hit* [’A labda megütött’]; *The man hit the ball* [’A férfi megütötte a labdát’] *The man did not hit the ball* [’A férfi nem ütötte meg a labdát’].

– Katz és Fodor elméletének egy másik alaptétele szerint a (szó)jelentés atomisztikus összetevőkkel határozható meg. Ezek lényegében kétfélek:

➤ Az elkülönítő dimenziók, amelyek több lexikai elemben is közösen jelennek meg, például NEM (hím-/nőnemű), ezek a szemantikai jellemzők (markerek).

➤ Az elkülönítő jegyek, amelyek egy adott egység jelentésének bennfoglalt megkülönböztető elemei (distinguisher), ilyen például a *golyó* eltérő jelentéseinek esetében a közös jegyek, mint a [gömb] mellett a [fegyvertöltet] vagy például a [játékkellék] komponens.

IRODALOM: Crystal, David 1997/98. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Bp.; Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Hangay Zoltán 1997⁴. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp. 419–457; Horányi Özséb–Szépe György (szerk.) 1975. *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó. Bp.; Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kelemen János 2000. *A nyelvfí-*

lozófia rövid története Platóntól Humboldtig. Áron Kiadó. Bp.; Rácz Endre–Szathmári István (szerk.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlet-tana és jelentéstana köréből.* Tankönyvkiadó. Bp.; Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban.* Corvinus Kiadó. (H. n.); Telegdi Zsigmond 1979². *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Tankönyvkiadó. Bp.; Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentéstan.* Tankönyvkiadó. Bp.; Zsilka János 1993⁴. *Szemantika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.

3. SZEMANTIKA ÉS PRAGMATIKA⁴

3.1. A szemantika és a pragmatika viszonya

Szemantika és a pragmatika viszonyáról, azaz arról, hogy lehet-e, érdekes-e különbséget tenni közöttük, a különböző jelentéselméleti irányzatok eltérően vélekednek. Leech nyomán⁵ szemantika és pragmatika kapcsolatát illetően három nézetet említhetünk:

- a szemanticizmust (pragmatika a szemantikán belül),
- a pragmaticizmust (a szemantikát magában foglalja a pragmatika)
- komplementarizmus (a szemantika és a pragmatika különálló terület).

Mint erről már korábban szó esett, **Morris** például élesen elhatárolta a szemantikát és a pragmatikát.

„**PRAGMATIKA** (PRAGMATICS) A szemiotikának az az ágazata, mely a jelek eredetét, használatait és hatásait tanulmányozza. Megkülönböztetjük a szemantikától és a szintaktikától.

SZEMANTIKA (SEMANTICS) A szemiotikának az az ágazata, mely a jelek jelentését tanulmányozza. Megkülönböztetjük a szintaktikától és a pragmatikától”

(C. W. Morris: *Signs, Language and Behaviour*.
Idézi: Horányi Özséb–Szépe György [szerk.] 1975: 79.)

⁴ A magyar szakirodalomban eddig a legmélyrehatóbban Kiefer Ferenc foglalkozott szemantika és pragmatika viszonyával. E fejezetben leginkább az ő munkáira támaszkodva vetjük fel e bonyolult kérdéskör néhány vonatkozását, az árnyaltabb áttekintéshez főleg következő munkáit ajánljuk: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1983. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények*. 1984: 5–22; *Jelentéselmélet*. Corvina. Bp., é. n. [2000]. 38–64.

⁵ Vö. Nagy 2005. Nagy Katalin dolgozata a pragmatika különböző értelmezéseinek hasznos áttekintéseként ajánlható.

Viszont a **formális szemantikának** azok az elméletei, amelyek az igazságfeltételek mellett más formális eszközöket is elfogadnak, mindent a szemantikához sorolnak, ami formálisan ábrázolható. Ebben a megközelítésben a szemantika szempontjából a pragmatikának egy tekintélyes része pusztán eddig még fel nem tárt területnek számít, azaz csak idő kérdése, hogy beépüljön a szemantikába. A pragmatika ezek szerint csak az egyelőre még meg nem ragadható jelentéstani jelenségeket foglalja magában, a két diszciplína között valójában tehát nincs lényegi különbség, másképpen fogalmazva: nincs értelme különbséget tenni.

A **strukturális szemantika** ezzel szemben a szemantika és a pragmatika között határozottan különbséget tesz. **Kiefer** (2000: 41) megfogalmazásában:

„mindaz, ami a jelentésben konvencionális, tehát a nyelvi kifejezések alapján a beszédhelyzet ismerete nélkül előre jelezhető, megjósolható, az a szemantikához tartozik, a jelentésnek az a része viszont, amelyhez a beszédhelyzet ismerete is szükséges, a pragmatikába utalandó”.

Ugyanakkor – mint azt Kiefer (op. cit.) is kimutatja – e felfogásban sem mindig vonható éles határ a szemantika és a pragmatika között. Ennek ellenére – a fenti megfogalmazás szellemében – a strukturális szemantika elkülöníthetőnek látja a szemantika és a pragmatika tárgyát: a szemantika feladata a beszédhelyzet ismerete nélkül előre jelezhető konvencionális jelentés, a pragmatikáé pedig a szemantikai jelentés, a beszédhelyzet és a kommunikációs elvek ismeretében kikövetkeztethető pragmatikai jelentés leírása.

A **kognitív szemantika** két irányzata e tekintetben ellentétes álláspontot képvisel: a holista irányzat szerint a nyelvi és nyelven kívüli ismeretek nem különíthetők el élesen, közöttük átmenetek vannak, minden határvonal meghúzása önkényes, ezért a szemantika és a pragmatika sem különíthető el élesen. A moduláris kognitív szemantika ezzel szemben elválasztja a szemantikát és a pragmatikát.

Az egyik leghatásosabb holista kognitív elmélet, a Langacker-féle kognitív nyelvten is úgy állítja középpontba a szemantikát, hogy a pragmatika nem jelenik meg önálló komponensként: a világról, a kontextusról való tudás, azaz az egyes pragmatikai tényezők szervesen beépülnek a nyelvtenba. A

nyelvi jelentés és a világról való tudás szoros kapcsolatából következően a nyelvi szerkezetek eleve pragmatikai információkat is tartalmaznak.

3.2. A pragmatikai jelentés

A megnyilatkozások sajátos, aktuális jelentése azonosítható a beszélő kommunikációs szándékát kifejező kommunikációs jelentéssel. Ez mindig a beszédszituációtól, az aktuális nyelvhasználatától függ. Így például a *Már hét óra van.* megnyilatkozással többféle kommunikációs jelentés fejezhető ki. Néhány lehetőség:

- 'Felesleges elindulni, már lekéstük a vonatot.'
- 'Ideje elindulni, ha nem akarjuk lekésni a vonatot.'
- 'Kezdd el már a munkát!'
- 'Hagyd abba a munkát!' Stb.

Ez fordítva is igaz, azaz egy kommunikációs szándék, egy kommunikációs jelentés többféle megnyilatkozással is kifejezhető. Például a 'Hagyd abba a munkát!' felszólítást a *Hagyd abba a munkát!* (és a *Már hét óra van*) mellett kifejezhetik az alábbi megnyilatkozások is:

- Már indulnunk kellene!*
- Gyere, apu, egy kicsit játszani!*
- Már biztos fáradt vagy...*
- Ma már eleget dolgoztál. Stb.*

Az ún. szemantikai jelentés mindig viszonylagos egyértelműséggel meghatározható, a kommunikációs jelentés azonban gyakran nem. Az előbbi ugyanis szabályok segítségével leírható, az utóbbi azonban csak a kommunikációt vezérlő elvek segítségével következtethető ki.

Ezeket az elveket elsőként **Paul Grice** amerikai filozófus írta le, az 1960-as, 70-es években. „A társalgás⁶ logikája” című, sokat idézett tanulmányában

⁶ Grice a társalgás (*conversation*) fogalmát tágan értelmezi, körülbelül 'információcsere, kommunikáció' jelentéssel (példái között a hagyományos értelemben vett

elsőként az **együtműködési alapelvet** tárgyalja: ennek lényege az, hogy a társalgás résztvevőinek igazodni kell megnyilvánulásaikban az adott beszélgetés elfogadott – már kezdettől rögzített vagy a társalgás során kialakult – céljához, irányához. „Legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja, iránya elvár, melyben éppen részt veszel!”

Ezután még – Kant nyomán meghatározott – négy alapvető kategória következik:

A **mennyiség** kategóriájának lényege a megfelelő információmennyiség.

Ennek almaximái:

- A társalgáshoz való hozzájárulásod legyen eléggé informatív!
- Ne legyen a szükségesnél informatívabb! (A túlzott informativitás zavaró lehet, például mellékvágányra terelheti a társalgást stb.)

A **minőség** kategóriája röviden ebben a mondatban foglalható össze: „Próbáld hozzájárulásodat igazzá tenni!”

Almaximák:

- Ne mondj olyat, amiről úgy hiszed, hogy hamis!
- Ne mondj olyat, amire nézve nincs megfelelő evidenciád!

A **viszony (relevancia)** kategóriája ezt jelenti: „Légy releváns!”

Míg az előbbi kategóriák arra vonatkoztak, hogy mit mondunk, addig a **modor** kategóriája a hogyan-t határozza meg. Röviden így foglalható össze: „Légy érthető!”

társalgás mellett szerepel ajánlólevél, Blake verséből idézet, hangversenykritika részlete stb.).

Almaximák:

- A homály
 - A kétértelműség
 - A bőbeszédűség
 - A rendezetlenség
- } kerülése

Grice többször is utal arra, hogy ezek a maximák valószínűleg bővíthetők, esetleg néhol vitathatók. Másrészt a maximák egymáshoz viszonyított fontossága is különböző, például a minőségi maxima betartása elengedhetetlen, a bőbeszédűség viszont csak enyhébb vétség. Grice a fent ismertetettek mellett megemlíti még az esztétikai, szociális, erkölcsi maximákat is (például: „Légy udvarias!”).

Grice a társalgási maximák működését számos példával mutatja be. Ezek közül kettőt idézek. Az első példában nem sérül semmilyen maxima, a másodikban azonban az egyik beszélő maximát sért, ez azonban megmagyarázható annak feltevésével, hogy ennek az az oka, hogy így egy súlyosabb maximasértést akar elkerülni.

A egy leállt kocs mellett áll, B közelít hozzá, majd a következő párbeszédet folytatják:

A: *Kifogyott a benzinem.*

B: *A sarkon van egy garázs.*

B megsértene a *Légy releváns!* maximát, ha nem gondolja úgy, hogy legalábbis lehet, hogy a garázs nyitva van, vagy legalábbis nyitva lehet.

A egy franciaországi nyaralás útitervét beszél meg B-vel. Mindketten tudják, hogy A szeretne találkozni barátjával, C-vel, hacsak ez nem hosszabban tartana meg túlzottan az utat:

A: *Hol lakik C?*

B: *Valahol Dél-Franciaországban.*

Nincs okunk annak feltételezésére, hogy B valahogyan kibújna; válasza mint maga is jól tudja, kevésbé informatív, mint amit A szükségletei megkívánnak. A Mennység első maximájának ezt a megsértését csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy feltételezzük, hogy B tudatában van annak, hogy a nagyobb informatívitas valami olyasminnek a mondásával járna, mely megsértene azt a minőségi maximát, hogy *Ne mondj olyasmit, amire nincs megfelelő evidenciád*, úgyhogy B azt implikálja, hogy nem tudja, melyik városban él C.

A fenti elveket használja fel a szöveg értelmezője, abban a problémamegoldási folyamatban, amelyet a kommunikációs jelentés megértése jelent. Kiindulási alapul a szemantikai jelentés szolgál, a beszédhelyzetet figyelembe véve a felsorolt elvek alapján kikövetkeztethető a kommunikációs jelentés. A pragmatikai jelentéshez a beszélő szempontjából is problémamegoldás kötődik: a beszélőnek ugyanis mindig meg kell találnia a kommunikációs céljainak megfelelő és a beszédhelyzethez leginkább igazodó megnyilatkozást.

IRODALOM: Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Horányi Özséb–Szépe György (szerk.) 1975. *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó. Bp.; Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kiefer Ferenc 2005a. *Lehetőség és szükségszerűség*. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből. Tinta Könyvkiadó. Bp.; Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Bp.; Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *MNy*. 436–448; Németh T. Enikő–Bibok Károly (szerk.) 2003. *Tanulmányok a pragmatika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. In: J. Austin: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Bp., 7–25; Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Bp.; Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris. Bp.; Stechow, Arnim von–Wunderlich, Dieter (Hrsg.) 1991. *Semantik/Semantics*. Walter de Gruyter. Berlin, New York; Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó. (H. n.); Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Nyr*. 479–94.

4. A JELENTÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDJAI NAPJAINK SZEMANTIKÁJÁBAN

Napjaink jelentéelméletében három, módszertanában és célkitűzéseiben lényegesen eltérő főirányzat különböztethető meg⁷.

1. A logikai (másként formális) szemantika
2. A strukturális szemantika
3. A kognitív szemantika

4.1. A LOGIKAI SZEMANTIKA

A logikai szemantika a következő főbb kérdéseket tárgyalja:

- A) A nyelvi kifejezések (jelek, jelkombinációk) vonatkozása
- B) A jelentés igazságfeltételekkel történő megfogalmazása
- C) A jelentés kompozicionalitása
- D) A jelentés formális ábrázolása

A) A nyelvi kifejezések (jelek, jelkombinációk) vonatkozása

A nyelvi kifejezések közül a tulajdonnevek vonatkozása viszonylag egyszerűen leírható: a tulajdonnév a tulajdonnév hordozójára vonatkozik. Tehát például *Krúdy Gyula* arra a személyre utal, akinek Krúdy Gyula a neve, *Nyíregyháza* arra helyre, amelyet Nyíregyházának hívnak.

A köznevek vonatkozása már bonyolultabb. Nézzük meg ezt egy példán! A *tanár* főnév önmagában csak egy foglalkozást jelöl, nincs vonatkozása. Az *a*

⁷ E három irányzatot az alábbiakban elsősorban Kiefer Ferenc *Jelentéelmélet* című munkájára (é. n. [2000]. Corvina. Budapest) támaszkodva mutatjuk be, egyúttal a három megközelítésmód alaposabb megismeréséhez is ezt a munkát ajánljuk.

tanár főnévi kifejezésnek viszont már van vonatkozása, mégpedig az a beszédhelyzet alapján azonosítható személy, akinek a foglalkozása tanár.

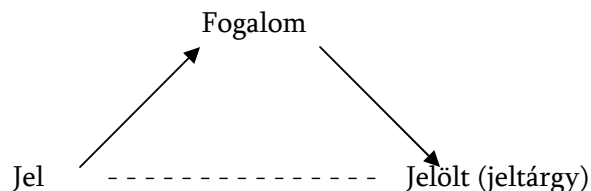
Természetesen főnévi kifejezések nemcsak személyekre mint egyedekre vonatkozhatnak: *a barátaim* (egyedek összessége, a matematikából kölcsönzött kifejezéssel: halmaz), *a futás* (esemény), *az igazság* (elvont entitás) stb. Minden esetre igaz azonban, hogy a vonatkozás csak mondatban megfogalmazott kijelentés (propozíció) esetén érvényesülhet.

A nyelvi jelentés azonban nem csupán a vonatkozást foglalja magában, annál jóval gazdagabb. Ennek a tételnek az igazolására először is Gottlob **Frege** híres példáját idézzük:

- (1) *Der Morgenstern ist der Abendstern.*
(A Hajnalcsillag az Estcsillag.)
- (2) *Der Morgenstern ist der Morgenstern.*
(A Hajnalcsillag a Hajnalcsillag.)

A példa megértéséhez hozzátartozik, hogy a németben az Esthajnalcsillagra kétféleképpen utalhatunk: este *Abendstern* a csillag neve, hajnalban viszont *Morgenstern*. A két kifejezésnek tehát a vonatkozása azonos. Márpedig ha a nyelvi jelentés azonos lenne a vonatkozással, akkor az (1) és a (2) mondat jelentése azonos lenne. Amíg azonban a (2) üres tautológia, addig az (1) nem az, ebben ugyanis van egy állítás, mégpedig az, hogy a két főnévi kifejezés vonatkozása azonos. A két mondat tehát nem azonos jelentésű.

Hogy még világosabbá tegyük a fentieket, vissza kell utalni itt a történeti részben már említett szemiotikai háromszögre.

A jelviszonyban (másképpen: a jelölés folyamatában, a szemiózisban) a nyelvi jel a fogalom közvetítésével jelöli meg a jeltárgyat.

A jelentés első fokon a jel és a fogalom közötti kölcsönviszony. Adott közléshelyzetben azonban ez a kölcsönviszony hármas összefüggésűvé válik,

vagyis a jel nem csupán a fogalmat idézi fel, hanem vonatkozása lesz, vagyis „eléri” magát a jeltárgyat. Ez tehát egy szélesebb értelemben vett jelviszony, amely egyszerre vonatkozik a jel és a fogalom, illetve a jel és a jeltárgy közötti kapcsolatra. A jel és a fogalom közötti kapcsolat a **denotáció** (fogalmi jelölés), a jel és a jeltárgy közötti kapcsolat a **referencia**. Egy újabb példával: A *kutya* (nyelvi) jelnek nincs vonatkozása, általánosságban jelöl egy állatot mint fajtát, amely a *kutya* szó denotátuma. A *kutya* tehát itt a KUTYA fogalommal van kölcsönviszonyban. Azonban *A szomszédunkban van egy Benő nevű kutya.* mondatban a *kutya* már egy egyedet jelöl meg, ez a szó referense.

Nézzük meg néhány további példa alapján, hogy milyen érvek igazolják még azt, hogy a referencia és a denotáció megkülönböztetése alapvető jelentőségű:

- Ha a nyelvi jel és a jeltárgy (referens) között közvetlen jelentésviszony állna fenn, akkor például az *apám* nem lehetne eltérő személyek jelölője: aszerint, hogy éppen ki használja ezt a kifejezést.
- Másfelől pedig nem vonatkozhatnának ugyanarra a jeltárgyra eltérő jelölők, azaz nyelvi kifejezések: például *Budapest, hazánk legnagyobb városa, fővárosunk* stb.
- A grammatika is igazolja a denotáció és a referencia megkülönböztetését: a nyelvi kifejezések referáló szerepükben valamilyen megszorító elemmel egészülnek ki, mint ezt már fent is láttuk a *tanár* és a *tanár* szembeállításakor.

A fentiek alapján a **denotáció** fogalmát kissé bővebben így értelmezhetjük: a denotáció magában foglalja azoknak az elkülönítő, más oldalról azonosító fogalmi jegyeknek az összességét, amelyek egy dolgot elkülönítő értékkel általánosan és elégségesen meghatároznak.

A *férfi*, *fiú* és a *nő* szavakhoz tartozó szemantikai jegyeket (az eredetét tekintve a prágai nyelvészeti iskolához kötődő ún. komponenses elemzés módszere szerint) például így elemezhetjük:

	HUMÁN	FELNÓTT	HÍMNEMŰ
férfi	+	+	+
fiú	+	–	+
nő	+	+	–
lány	+	–	–

Az emberi mozgást jelentő igék egy csoportjának szemantikai jegyei:

	TERMÉSZETES	GYORS	ELŐRE	EGY LÁB MINDIG A FÖLDÖN VAN
sétál	+	–	+	+
menetel	–	+	+	+
fut	–	+	+	–
hátrál	–	–	–	+

A denotáció jelentéstartalma extenzionális. Azonosítja a meghatározás alá eső halmaz valamennyi elemét, másképpen fogalmazva: megjelöli minden azon dolgoknak az összességét, amelyekre a fogalomjegyek egésze érvényes.

A **referencia** közvetlen viszony, kapcsolat a nyelvi kifejezés és a jeltárgy között, amelyet az illető kifejezés aktuálisan megjelöl. A referencia tehát az éppen megvalósított, aktualizált jelentés. Magában foglalja mindazon jegyeket, amelyek a denotatív összetevőkön túl az utalt egyedi dolgot jellemzik. Ezek a jellemzők a denotatív komponensekkel együtt alkotják az ún. **intenzionális jelentéstartalmat**, vagyis az adott dologra, egyedre jellemző valamennyi fogalmi jegy állományát. Például:

A férfi újra megnézte a filmet.

Az *a férfi* nyelvi kifejezés intenzionális jelentéstartalmának tehát a denotatív, a FÉRFI fogalmához tartozó jelentés-összetevőkön túl olyan fogalmi jegyek is hozzátartoznak, mint például az, hogy debreceni, barna hajú, szemüveges, idős stb.

B) A jelentés igazságfeltételekkel történő megfogalmazása

A logikai szemantikában fontos szerepet kap az igazságérték és az igazságfeltétel kategóriája. A két **igazságérték** az igazság és a hamisság. Minden kijelentés vagy igaz, vagy hamis. Ehhez hozzá kell tenni, hogy csak azok a mondatok tekinthetők kijelentésnek, amelyek állítást tartalmaznak. Ezért nem minősülnek kijelentésnek például a kérdő és a felszólító mondatok. A kijelentések igazságértékét objektíve adottnak, tudatunktól és tudásunktól függetlennek tekintjük. Valamely proposíció igaz vagy hamis volta tehát a kijelentésnek a valósághoz való objektív viszonyát fejezi ki.

Egy kijelentés **igazságfeltételei** azok a feltételek, amelyeknek teljesülése esetén igaz a szóban forgó kijelentés (proposíció). Kiefer (2000: 15 és kk.) példájával:

- (1) *Péter azt hiszi, hogy Budapest szép város.*
- (2) *Péter azt hiszi, hogy Magyarország legnagyobb városa szép város.*

Ennek a két mondatnak a jelentésbeli különbségét az igazságfeltételek vizsgálatából is levezethetjük. Ha Péter nem tudja, hogy Magyarország legnagyobb városa Budapest, akkor az (1) kijelentés igaz volta nem jelenti egyúttal a (2) kijelentés igaz voltát, ez természetesen fordítva is igaz ez: a (2) kijelentés igaz voltából nem következik az (1) kijelentés igaz volta. A két állítás egyidejű igaz volta esetében tehát a (2) állítás igazságfeltételei között szerepelnie kell annak is, hogy Péter tudja azt, hogy Magyarország legnagyobb városa Budapest.

C) A jelentés kompozicionalitása

A logikai szemantika alapegysége a kijelentés, ebből következik, hogy ebben az elméleti keretben a szójelentés a kijelentés jelentésének a függvényében határozható meg. Egy szó jelentése eszerint azonos azzal a jelentéssel, amellyel a szó a kijelentés jelentéséhez hozzájárul. A logikai szemantika egyik alapelve tehát a **jelentés kompozicionalitása**, ezt az elvet **Frege-elvnek** nevezzük:

A mondat jelentése a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében levezethető a mondat elemeinek a jelentéséből.

Vegyük például *Az Alkonycsillag (egy) bolygó* mondatot. Ebben az *egy bolygó* predikátum jelentését mindazok a jellegzetes megkülönböztető jegyek alkotják, amelyeket a bolygó definíciója szolgáltat (*‘Olyan égitest, ami a Nap körül kering’*). Mivel az alany tulajdonnév, az alany és a névszói állítmány összekapcsolása ebben az esetben azt fejezi ki, hogy az alany az állítmány által kifejezett fogalom alá esik, másképpen szólva az állítmány által kifejezett fogalom terjedelmébe tartozik.

D) A jelentés formális ábrázolása

A logikai szemantika a jelentést a formális logikához hasonló módszerekkel és eszközökkel ábrázolja. A jelentés formális ábrázolásában alkalmazott néhány fontosabb szimbólum:

Jelentés	Szimbólum (logikai jel)
'egyenértékű' (logikai ekvivalencia)	\leftrightarrow (vagy \Leftrightarrow)
'és' (konjunkció)	$\&$
'vagy' (alternáció)	\vee
'ha p , akkor q ' (feltételes állítás, kondicionális)	\supset
'ha p (akkor) q , és csak akkor q , ha p ' (bikondicionális)	\equiv
'minden' (univerzális kvantor)	\forall
'van' (egzisztenciális kvantor)	\exists

Nézzünk e szimbólumok alkalmazására néhány példát:

$\forall x$ kiolvasása ez: 'minden x-re áll, hogy'

$\exists x$ kiolvasása: 'van olyan x, hogy'

Az apa lexéma jelentésének formális ábrázolása ennek alapján ez:

$$\forall x \forall y [apa(x,y) \iff (férfi(x) \& szülő(x,y))]$$

Ez a következőképpen parafrázálható: bármely x-re és y-ra érvényes, hogy ha x apja y-nak, akkor x férfi és x szülője y-nak (és fordítva, ha x férfi és x szülője y-nak, akkor x apja y-nak).

4.2. A STRUKTURÁLIS SZEMANTIKA

Míg a logikai szemantika a jelentés lényegét a nyelvi kifejezéseknek a „külső” tényezőkhöz (a világ objektumaihoz) való viszonyában keresi, addig a strukturális szemantika magában a nyelvben, a nyelvi rendszeren belül kívánja a jelentést meghatározni. E felfogás szerint egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz.

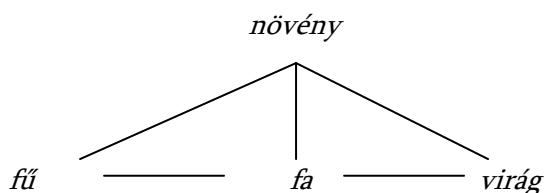
A strukturális szemantikában a szószemantika játssza a központi szerepet, centrumában az alább felsorolt jelentésviszonyok tárgyalása áll (a strukturális szemantika a logikai szemantikához hasonlóan a jelentésváltozás kérdéseivel nem foglalkozik).

1. Szinonímia
2. Fogalmi hierarchia
3. Inkompatibilitás
4. Ellentmondás
5. Antonímia
6. Gyenge implikáció
7. Előfeltevés
8. Konvencionális implikatúra

Ezek közül ebben a könyvben csak az első öttel foglalkozunk részletebben: a szinonímiával külön, egy későbbi fejezetben, a strukturális szemantika szempontjai mellett más szinonímiaértelmezéseket is bemutatva, a fogalmi hierarchiával, az inkompatibilitással, az ellentmondással és az antonímiával az alábbiakban:

1. Fogalmi hierarchia

A fogalmi hierarchiával kapcsolatos alapvető fogalmakat egy példával vizsgáljuk meg:

A fölérendelt fogalmat megnevező szó a **hiperonima** (*növény*), az alérendelt fogalmat megnevező szavak: **hiponimák** (a fenti példában tehát a *fű*, *fa*, *virág* a *növény*hez való viszonyában),

a mellérendelt fogalmat megnevező szavak: **kohiponimák** (a fenti példában a *fű*, *fa*, *virág* egymáshoz való viszonyában).

Helyettesítsük a hiperonimát X szimbólummal, a hiponimát Y szimbólummal. Ekkor az alá-fölérendeltségi viszonyról általánosítva a következő jellemezést adhatjuk az implikáció fogalmának felhasználásával: Y hiponimája X-nek, illetve X hiperonimája Y-nak, ha az Y-t tartalmazó kijelentés implikálja a X-et tartalmazó kijelentést, utóbbi azonban nem implikálja az előbbit. Például:

- (1) *A kertünkben sok virág van.*
- (2) *A kertünkben sok növény van.*

Míg az (1) kijelentés implikálja (2)-t, addig ez fordítva nem igaz.

2. Inkompatibilitás

Két szó, helyettesítsük ezeket szimbólumokkal: X és Y, inkompatibilis, ha az egyiket tartalmazó A (egy) X szerkezetű kijelentés implikálja az A nem (egy) szerkezetű kijelentést.

Például:

- (3) *Berci **terrier**.*
- (4) *Berci nem **tacskó**.*

A *terrier* és a *tacskó* szavak tehát inkompatibilisek.

Bár az inkompatibilitás fogalma elsődlegesen a lexikális szemantikában használatos, kijelentésekre is vonatkoztathatjuk azt: így az (5) kijelentés inkompatibilis az (1) kijelentéssel:

(5) *Berci tacskó.*

Egy kijelentéshez természetesen számos egyéb (potenciálisan végtelen számú) inkompatibilis kijelentés szerkeszthető:

(6) *Berci agár.*

(7) *Berci spániel.* Stb.

Az inkompatibilitásra egyirányú implikáció jellemző: azaz például az (3) kijelentés implikálja (4)-et, de (4) nem implikálja (3)-at.

3. Kizáró ellentét (kontradikció, ellentmondás)

Kizáró ellentét szintén előfordulhat két lexikai elem és két kijelentés között is. X és Y akkor és csak akkor két ellentmondást kifejező lexikai elem, ha az X elemet tartalmazó K kijelentés és a belőle az X elemnek az Y elemmel történő helyettesítésével kapott K' kijelentés logikai ellentmondásban van egymással, ami azt jelenti, ha K igaz, akkor K' szükségszerűen hamis, és ha K' igaz, akkor K szükségszerűen hamis. Például:

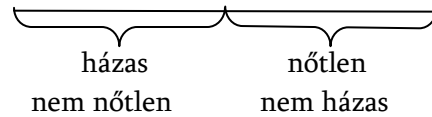
(8) *Péter házas.*

(9) *Péter nőtlen*⁸.

Az ellentmondásban lévő elemek tehát teljesen lefedik az adott konceptuális teret.

⁸ Nem foglalkozunk itt most az *elvált, özvegy* lexémákkal, hiszen a 'van felesége' – 'nincs felesége' opozícióban értelmezve ezeket e két lexéma és a *nőtlen* jelentése között nincs releváns különbség.

Konceptuális tér: (férfi) családi állapot(a)

A kontradikcióban lévő lexikai elemek nem fokozhatók:

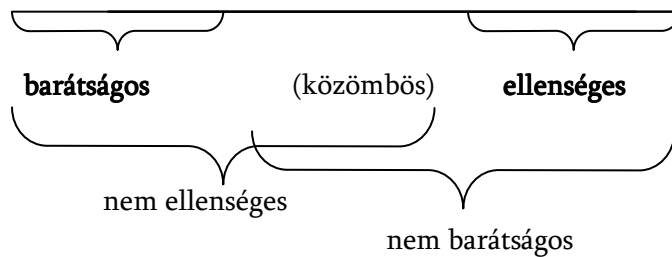
(11) **Péter házasabb, mint Gábor.*

(12) **Gábor nőtlenebb, mint Péter.*

4. Antonímia

Antonímia, vagyis nem kizáró ellentét esetén a szóban forgó két fogalom nem fedi le az adott konceptuális teret. Például:

Konceptuális tér: viselkedésmód, valaki(k)hez való viszony

A nem kizáró ellentét viszonyában lévő nyelvi kifejezések között fokozati különbség van, és fokozhatók is:

(13) *Péter barátságosabb volt.*

(14) *Péter ellenségesebb volt.*

Az implikációs összefüggéseket pedig így írhatjuk le:

(15) *Péter barátságos.*

(16) *Péter ellenséges.*

Az (15) implikálja (16) tagadását, de (15) tagadása nem implikálja (16)-ot (hiszen elképzelhető, hogy Péter se nem barátságos, se nem ellenséges, hanem közömbös volt), és fordítva: (16) implikálja (15) tagadását, de (16) tagadása nem implikálja (15)-öt (l. az előbbi magyarázatot: azaz Péter viselkedése közömbös volt).

4.3. A KOGNITÍV SZEMANTIKA

Ahogy ezt Kertész András és Pelyvás Péter a kognitív szemantika legújabb irányait, kutatásait bemutató hazai gyűjtemény szerkesztői bevezetésében⁹ írja, az a kérdés, hogy mit is tekintünk egyáltalán kognitív szemantikának, bonyolult és nehezen megválaszolható. Először is azért, mert a kognitív szemantika kialakulásának megítélése szélsőségek között mozog. Egyes kommentátorok a nyelvtudomány-történet egyik forradalmi fordulatainak tartják, mások viszont a tudományfejlődés zsákutcájának tekintik. Másodszor: számos kísérlet ellenére sincs a kognitív szemantika fogalmának általánosan elfogadott meghatározása, értelmezése. Ez már csak azért sem lehetséges, mert az önmagukat a kognitív szemantikához soroló elméletek között olyanok is vannak, amelyek egymással szöges ellentétben álló hipotéziseket fogalmaznak meg, lényegesen eltérő módszertani elveket alkalmaznak, és összeegyeztethetetlen fogalmakkal dolgoznak. E diverzitás szembetűnően mutatkozik meg a kognitív nyelvtudomány modularista és holista ágának ellentétében. Míg a moduláris irány a nyelvi tudás és a nyelvi műveletek, illetve a más jellegű tudások és műveletek autonóm modulokban való, átjárás nélküli, határozott elkülönülését hirdeti, addig a holisztikus irány a nyelvi és nem nyelvi jellegű műveletek analóg, összefüggő jellegét modellálja; a modularista felfogásban a szimbólum jellegű információk feldolgozása során a műveletek egymás után következnek, és a műveleteket egy központi feldolgozó egység irányítja, a holista felfogás szerint viszont e műveletek központi irányítás nélküli, párhuzamos műveletek.

A fentiekből következően sincs mód e tankönyvben az irányzat árnyalt bemutatására, csupán a kognitív szemantika néhány alapgondolatának, vizsgálati témájának rövid bemutatására vállalkozhatunk.

Mivel azonban az irányzat elméleti keretének legalább részleges felvázolása mégis elengedhetetlennek tűnik, először is tekintsük át – Tolcsvai Nagy Gábor (2003: 297–298) tömör összefoglalása alapján – a kognitív nyelvészet néhány alapelvét a kognitív szemantika talán legmeghatározóbb paradigmá-

⁹ Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.) 2005. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 5–12.

jának, a Ronald Langacker által kidolgozott kognitív nyelvtannak az ismertetésével: A nyelv Langacker elmélete szerint is tudás. Am ellentétben a generatív nyelvtan alaptéziseivel, melyek szerint ez a tudás (vagy képesség) velünk született; egyetemes; algoritmikus jellegű és szintaktikai szerkezetek létrehozására alkalmas tudás, addig a holista (funkcionális) kognitív nyelvészet szerint a nyelvi tudás (vagy képesség) a világ általában vett megismerésének, feldolgozásának képességével áll szoros összefüggésben azaz kiindulópontja a tapasztalat, amelyet az elme aktívan fogad be, dolgoz fel és raktároz el.

Az észlelés, feldolgozás, tárolás és előhívás (a már meglévő tudás aktiválása) Langacker szerint is velünk született képesség, a világról alkotott kép azonban többféleképpen is kialakulhat, mégpedig részben egyetemes, részben kultúrafüggő nézőpontok, konvenciók érvényesülésével.

A nyelv a holista kognitív felfogás szerint képes követni többféle nézőpontú feldolgozást, illetve a konvencionális nyelvi szerkezetek mint jelentésszerkezetek a világnak, a világ valamely részének egy bizonyos módú feldolgozását képviselik, az egyetemes megismerő képességek révén. A kognitív nyelvészet ezért nem a nyelvtani szerkezet mint szerkezet formális leírására helyezi a hangsúlyt, hanem a nyelvi szerkezet jelentésének a leírására, jelentés és megismerés viszonyára.

Mivel e felfogás szerint a nyelvi jelentés és a világról való tudás között szoros kapcsolat vagy éppen megfelelés van, a kognitív nyelvészet a jelentést elsődleges nyelvi strukturáló tényezőnek tekinti, és ebből indítja a nyelvéírást, ebből vezeti le a szerkezeti jellemzőket. Mivel valamely esemény fogalmi megragadása és nyelvi kifejezése mindig valamilyen nézőpontból történik (többnyire egy metaforikus térben mint mentális modellben), az így felfogott nyelvi szerkezetek önmagukban tartalmazzák a szövegkörnyezetre és a beszédhelyzetre vonatkozás kapcsolódási pontjait, tehát a pragmatikai tényezőket.

Háttér (ground) és alak (figure)

A kognitív szemantika kiindulópontja tehát az a belátás, hogy a nyelvi jelentés szorosan összefügg a megismeréssel (a kognícióval), vagyis azzal, hogy a minket körülvevő világot hogyan észleljük, és hogyan dolgozzuk fel

mentálisan az észlelés eredményeit. A jelentésnek az **észleléssel** való kapcsolatát bizonyítja a következő mondatok összevetése:

- (1) *A bicikli ott van a ház előtt.*
- (2) *??A ház ott van a bicikli mögött.*
- (3) *A tollad az asztalon van.*
- (4) **Az asztal a tollad alatt van.*

Grammatikai és logikai szempontból mind a négy kijelentés helyes. De a (2) és (4) mondatot mégis problémásnak tartjuk: nemigen mondunk, illetve nehezen értelmezünk ilyen mondatokat. A grammatikai „jólformáltság” és a logikai egyenértékűség tehát nem jelenti a nyelvhasználat szempontjából való megfelelőséget. Ennek oka az észlelés sajátosságaiban van, tehát a magyarázat pszichológiai alapú. A helyviszonyok észlelésekor mindig a nagyobb, perceptuálisan szembetűnőbb, mozdulatlan tárgyhoz viszonyítjuk a kisebb, kevésbé szembetűnő, mozgó vagy mozogni képes, új információt hordozó tárgyakat. Ezek (pszichológiai eredetű) elnevezése a kognitív szemantikában:

- a nagyobb tárgy – háttér vagy ground,
- a kisebb, mozogni képes stb. tárgy – alak vagy figure.

Az alapnevek (basic level terms)

Mi látható itt jobbra?

Az önök spontán válasza a fenti kérdésre valószínűleg ez: „Egy autó.” Az a tény, hogy ezt a választ nem nehéz előre megjósolni, semmi esetre sem jelenti azt, hogy a felelet teljesen magától értetődő volna. A válasz megjósolhatósága tehát valamiféle magyarázatot is igényel.

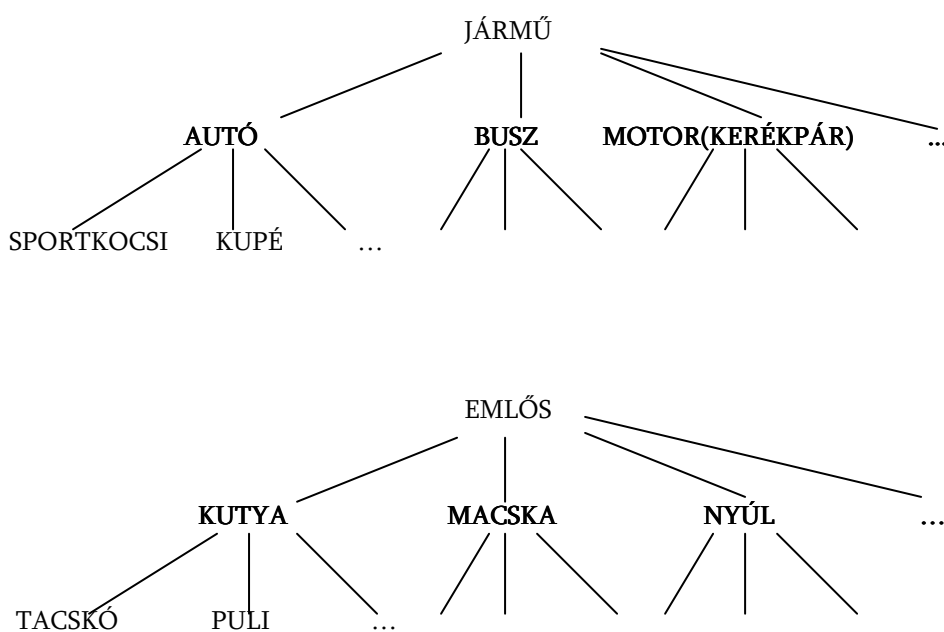

Amikor a fenti képet látjuk, többféleképpen is válaszolhatnánk, azaz kategorizálhatnánk. Például felelhetnénk így: „egy háromajtós, fehér autó”, „egy kisebb fehér autó”, „egy autó

oldalról nézve”, „egy közlekedési eszköz”, „egy jármű”. Adott kontextusban arra a kérdésre, hogy „Mi látható itt jobbra?”, azt is válaszolhatnánk: „egy kép”, „egy autót ábrázoló kép”, „egy illusztráció”. Ez a „kis kísérlet” megmutatja, hogy az ilyenféle szituációkban adott spontán válaszokban, megállapításokban szinte mindig a középső kategóriák szerepelnek a speciális és az általános kategóriák hátrányára.

A kategorizáció tehát a hierarchiák középső tartománya felé irányul, a legfontosabb, az ún. „alapszintű” kategória az adott dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő kategória áll.

Például:

Mindkét fenti hierarchiában a középső elem az alapszintű. Az alapszintű kategória megnevezése a kognitív szemantika terminusával: **alapnév (basic level term)**.

Az alapnevek fő jellemzőit a következőkben lehet megjelölni:

- többnyire egyszerű szerkezetű szavak,
- a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább ezeket tanuljuk meg (az anyanyelv esetében már kétéves korban),
- ezekhez kötődik a legrövidebb,
- a leggyakrabban használt,
- a kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés
- és a legtöbb kategóriatulajdonság,
- ezeket azonosítjuk a leggyorsabban,
- és egy szöveg visszaidézésekor ezeket idézzük fel a legkönnyebben.

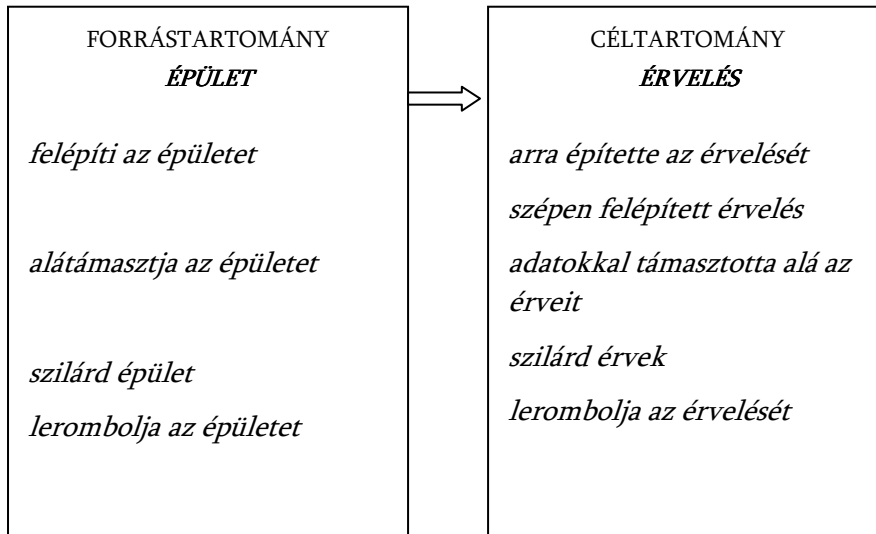
A kognitív szemantika metaforaelmélete

A metafora leírása a generativisták számára megoldhatatlan problémát jelentett. A metafora leírásához ugyanis már nem elegendőek a grammatikai szabályok. Ezért aztán a generatív modellben a metaforát nem tipikusnak, jelentéktelennek nyilvánították. **George Lakoff**, a kognitív nyelvészet egyik meghatározó tudósa, majd az ő alapvetésére építő metaforakutatás azonban meggyőzően igazolta, hogy a metafora a természetes nyelv funkcionálásának egyik alapvető módja.

A kognitív metaforaelmélet alaptétele, hogy a metafora reprezentálja az ember megismerési, valamint gondolkodási folyamatait, és minden nyelvhasználó metaforák segítségével kommunikál.

A metaforák nem egymástól elszigetelt nyelvi kifejezések, létezik egy „forrástartomány”, amelynek a funkciója egy „céltartomány” jobb megértetése.

Egy példával:

A prototípus-elmélet

A klasszikus értelemben felfogott, ún. „szükséges és elégséges” feltételek alapján meghatározott kategóriáknak tiszta határvonalai vannak, Wittgenstein, akihez a prototípus-elmélet előzményei köthetők, azonban rámutatott, hogy vannak olyan kategóriáink is, amelyeknek nincsenek ilyen tiszta határvonalai. Például a JÁTÉK kategóriába tartozó egyes játékoknak nincsenek olyan közös tulajdonságaik, amelyek minden játékra jellemzőek. Néhány játék pusztán élvezetet jelent, ezekben nincs verseny, nincs győzelem vagy vereség, míg másokban van. Néhány játékban a szerencse dönt, mint például sok társasjátékban, ahol egy kockadobás határoz meg mindent. Mások, például a labdajátékok, ügyességet kívánnak. Megint mások, mint a römi, mindkettőt.

Az egyes játékok között azonban „családi hasonlóságok”-at láthatunk. Egy család tagjai különböző módon hasonlítanak egymásra: ugyanazok a tulajdonságaik lehetnek, például ugyanolyan hajszín, szemszín, vérmérséklet vagy testalkat. De nem szükséges a család minden egyes tagjának ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezni. Ilyen módon hasonlítanak a játékok egy családhoz.

A kognitív szemantika felfogása szerint a jelentés az ember kategorizálási képességén alapul, ez pedig prototípusok alapján történik. A természetes kategóriák mindegyike prototipikus példányok körül szerveződik, amelyek természetesen kultúránként változhatnak. A BÚTOR kategóriájában például az ASZTAL és a SZÉK képviseli a prototípust. A madárság centrumát például a GALAMB, a VARJÚ, a VERÉB, a SÓLYOM stb. képezik, viszont a LIBA, a PULYKA, a TYÚK, a STRUCC stb. e kategória perifériáján helyezkednek el.

Először a prototípus-kategória jön létre, amelyhez a későbbiekben hozzárendelődnek a valóság más elemei, ezek közül némelyek nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódnak hozzá. Azok az elemek, amelyek az adott esetben nem prototipikusak, egyidejűleg más kategóriákat is képviselhetnek. Így a kategorizált nem prototipikus nyelvi elemeknek a határai „elmosódnak”, átfedik egymást, és közöttük a fent említett családi hasonlóság (*family resemblance*) lép fel.

IRODALOM: Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék. Bp.; Darai Zsuzsanna 2005. A természetes nyelvi szinten ható kompozicionalitás elve Frege szemantikájában 1. *Argumentum 1*: 88–114; Darai Zsuzsanna 2006. A természetes nyelvi szinten ható kompozicionalitás elve Frege szemantikájában 2. *Argumentum 2*: 48–66; Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.) 2005. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentélmélet*. Corvina. Bp.; Kondering, Klaus-Peter 1993. *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen; Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press. Chicago and London; Löbner, Sebastian 2003. *Semantik*. Walter de Gruyter. Berlin, New York; Lyons, John 1980, 1983. *Semantik I–II*. Beck. München; Madarász Tiborné–Pólos László–Ruzsa Imre 1999. *A logika elemei*. Osiris Kiadó. Bp.; Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. Bp.; Schwarz, Monika–Jeanette Chur 1993. *Semantik*. Gunter Narr Verlag. Tübingen; Stechow, Arnim von–Wunderlich, Dieter (Hrsg.) 1991. *Semantik/Semantics*. Walter de Gruyter. Berlin, New York; Szende Tamás 1996. *A jelentés alap-*

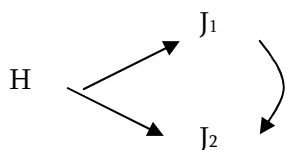
vonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban. Corvinus Kiadó. (H. n.); Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.; Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.; Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20:* 295–325; Zsilka János 1993⁴. *Szemantika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.

5. A POLISZÉMIA

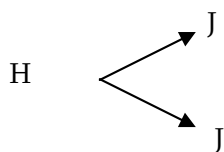
5.1. Poliszémia és a homonímia

Poliszémiáról abban az esetben beszélünk, ha egy lexémának két vagy több jelentése van.

A poliszémia definiálásának szinte minden szakmunkában (és így természetesen az iskolai gyakorlatban elterjedt része) az a megállapítás is, hogy ennek a két vagy több jelentésnek kapcsolatban kell lennie egymással. Ez azonban valójában redundáns, sőt zavaró eleme a meghatározásnak, mivel ha egy hangalakhoz olyan jelentések tartoznak, amelyek nincsenek kapcsolatban egymással, akkor már nem is beszélhetünk egy lexémáról. Két vagy több szó alaki egybeesésekor ugyanis a homonímia viszonya jön létre. Ezzel a „redundancia-problémával” összefüggésben érdemes röviden kitérni arra is, hogy a ma használatos tankönyvekben a poliszémia szokásos formalizált jelölése általában az alábbi ábra:

A homonímiáé pedig ez:

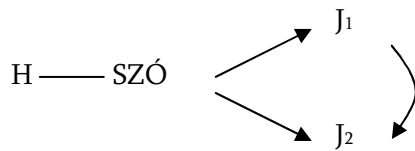

Ezeknek a jelöléseknek legalább két tárgyunkkal összefüggő lényegi hiányossága van:

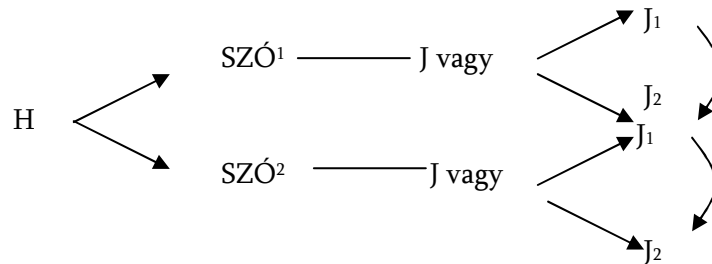
- Nem tükrözi azt, hogy míg a poliszémia esetében egy lexémáról van szó, a homonímia esetében kettőről vagy többről.
- Nem tükrözi azt, hogy a homonim szavak önmagukban vizsgálva poliszémek vagy egyjelentésűek.

A fentiek alapján helyesebb lenne a viszonyokat pontosabban megjelölő szimbólumok alkalmazása, például:

Poliszémia:

Homonímia:

Poliszémia és a homonímia összefüggéseiről, az e kategóriákba való sorolás feltételeiről a jelentéstan történetében különféle felfogások alakultak ki:

A) Az egyik szerint nem a hangtest a jel, hanem a hangtest és a jelentés egysége, tehát annyi jelről, azaz szóról kell beszélnünk, ahány jelentésről. Ebben az elméleti keretben így természetesen nincs poliszémia, az egybeeső hangalakok és jelentések esetében mindig homonímiáról kellene beszélnünk:

„a jelet nem fizikai tulajdonságai teszik jellé. A jelet az teszi jellé, hogy van egy rajta kívül álló, belőle le nem vezethető szabálya, azaz jelentése, aminek alapján használjuk. Ebből viszont elkerülhetetlenül következik, hogy ha egy látszólag azonos (ti. azonos alakú) jelet több szabály szerint használunk, akkor valójában teljesen különböző jelekkel állunk szemben. Ez azt jelenti, hogy – mivel a jelet jelentése teszi jellé – **poliszémia, azaz több jelentésű jel nincsen, nem lehet. Csak egyalakúság, azaz homonímia van**” (Antal László 1978: 107–8; a kiemelés tőlem: P. J.).

B) A jóval elterjedtebb nézet szerint megkülönböztetendő a poliszémia és a homonímia. E két kategória elhatárolására azonban e fel fogáson belül két ellentétes módszer létezik.

a) Az első a **diakrón szemlélet** alkalmazását jelenti. Eszerint az etimológia alapján dönthető el, hogy ez adott esetben homonímiáról vagy poliszémiáról van szó. Tehát ha a történetiségben a jelentések közt van összefüggés, akkor poliszémiáról kell beszélnünk. Nézzünk erre egy példát!

A *toll* szónak az Éksz. – egyebek mellett – az alábbi két fő jelentését adja meg.

1. 'a madár testén levő, vékony gerincből és ezen kétoldalt síkban sűrűn elhelyezkedő finom, lemezes szálakból álló szaruképződmény'

2. 'tintával való írásra használatos, csúcsos végű – **régen lúdtollból faragott** – íróeszköz'

E két jelentés között, mint ahogy ezt a félkövérrel kiemelt rész is mutatja, egyértelműen kimutatható etimológiai összefüggés van, eszerint itt fennáll a poliszémia esete.

b) A **szinkrón szemlélet**en alapuló megközelítést alkalmazók lényegében annak alapján döntenek, hogy a beszélő lát-e jelentésbeli összefüggéseket. Ha a beszélő tudatában a jelentések kö-

zött többé-kevésbé szoros kapcsolat van, akkor poliszémiáról, ha nem, akkor homonímiáról van szó.

Hozzá kell tenni ehhez, hogy természetesen gyakran előfordul az, hogy a diakronikus és a szinkronikus megközelítés eredménye egybeesik.

Mindkét (a, b) módszer **problémákat** vet fel. Ezek közül legalább néhányat érdemes megemlíteni:

A diakronikus megközelítés alkalmazása ellen szólnak a következők:

– Figyelmen kívül hagyja a mai nyelvhasználatot, a mai nyelvhasználók szempontját. Érdeemes ezzel kapcsolatban talán arra is utalni, hogy milyen problémákat vet fel ennek a módszernek az alkalmazása az iskolai oktatásban: a poliszémia és a homonímia tanításakor nem elegendő a tanulók mindennapi nyelvi tudására támaszkodni a kategorizálásakor, hanem az egyes példák tárgyalásakor az odatartozó nyelvtörténeti ismereteket is mindig be kellene illeszteni a tanításba.

– Természetesen tudomány-módszertani szempontból is megkérdőjelezhető egy leíró jelentéstanban a történeti szempont alapján kategorizálni.

– Még súlyosabb ellenvetés lehet e módszer ellen az, hogy a „hagyományos”, illetve a történeti jelentéstanok is tárgyalják a divergens jelentésfejlődéssel létrejött homonimákat, amelyek egy hangalak összefüggő jelentéseinek teljes szétválásával jöttek létre (bővebben l. alább a homonimákat bemutató fejezetben).

E problémák illusztrálására is nézzük meg, Telegdi Zsigmond (1979²: 59) hogyan vezeti le azt az állítását, hogy a fent bemutatott értelemezéssel ellentétben nem poliszémiáról, hanem homonímiáról kell beszélnünk a *toII* hangalak kapcsán:

„A *toll* eredeti jelentése 'a madár testét rendszerint sűrűn borító, száru anyagból való képződmény'. Amikor az írásra használt nádszálát (lat. *calamus*) kiszorítja a lúdtoll, a *toll* jel több értelművé válik, most már így hívnak egy írószerszámot is. De a jelentések összefüggése még világos: az írószerszám madártollból, rendszerint a lúd szárnytollából van faragva. A helyzet megváltozik, amikor a technika haladásával újabb, más anyagokból készült írószerszámok veszik át a lúdtoll szerepét (acéltoll, töltőtoll, golyóstoll stb.), és a beszélők, a funkció azonossága alapján, ezeket is *tollnak* nevezik, kiterjesztve és módosítva a jel másodlagos jelentését. Ez az a következménnyel jár, hogy a két jelentés elszakad egymástól; **a mai nyelv keretében a *toll*'madártoll' és *toll*'írótoll' homonim szavak [...]**

A *toll* esetében a homonimia, amint láttuk, egy jelentés divergens (szétágazó) fejlődése következtében áll elő. Ugyanez áll a *hegy*, a *levél*, a *sarok* homonímiájára is” (a kiemelés tőlem: P. J.).

A szinkronikus módszer alkalmazása is vet fel problémákat:

Ki az a „beszélő”, akinek az ítéletén múlik, hogy adott esetben poliszémiát vagy homonímiát kell megállapítanunk? A besorolás gyakorlatában nem feltételezhetünk egy „átlagos beszélő”-t, „átlagos nyelvhasználó”-t: ez egyik ember esetleg lát összefüggéseket a jelentések között, a másik nem. Ennek alapja az eltérő valóságismeret, nyelvi tudás, gondolkodási képesség stb. egyaránt lehet. Arra tehát, hogy a beszélő lát-e összefüggéseket, nemigen lehet plauzibilis besorolást építeni. Ezt mutatják azok a kísérletek is, amelyekkel azt igyekeztek kideríteni, hogy a beszélőknek vannak-e erős intuícióik azzal kapcsolatban, hogy adott esetben egy szó különböző jelentéseivel vagy különböző szavakkal van-e dolguk. Ezek eredményeit Pethő Gergely PhD-disszertációjában¹⁰ a következőképp foglalja össze: 1. A beszélőknek erős intuícióik vannak arról, hogy olyan homofón szóelőfordulások, amelyek a rendszeres (másképpen: szabályos) poliszémia (a fogalom értelemezését l. alább) prototipikus esetei,

¹⁰. Kiefer Ferenc *Jelentélmélete* mellett e fejezet egyes részeiben jelentős mértékben támaszkodik Pethő Gergely *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban* című, a poliszémiával kapcsolatos külföldi kutatásokat új eredményekkel ötvöző értékes összefoglalására, egyúttal a poliszémia kérdéskörének elmélyültebb megismeréséhez is főként e két munkát ajánlhatjuk.

egyértelműen ugyanahhoz a szóhoz tartoznak. 2. Arról is erős intuícióik vannak, hogy olyan homofón szóelőfordulások, amelyek a homonímia világos esetei, különböző szavakhoz tartoznak. 3. Az ún. nem rendszeres (nem szabályos) poliszémiák esetében azonban, a beszélőknek olykor egyáltalán nem voltak világos intuícióik, és válaszaik statisztikai szempontból is igen egyenetlenek voltak.

A poliszémia és a homonímia elhatárolásának, azaz a besorolásnak a nehézségei az értelmező szótárak vizsgálatából is kitűnik. Nézzünk erre példaként két összevethető besorolást az Értelmező kéziszótárból:

A *daru* hangalakhoz a szótár két önálló szót kapcsol, azaz homonímiát állapít meg:

daru¹ 'szürke tollazatú, vonuló, nagy gázló madár'

daru² 'nagy teher fölemelésére és odább vitelére való gépi szerkezet'

[*daru¹*]

Ebben az esetben a következőkben láthatunk problémát: a [*daru¹*] etimológiai utalással maga a szótár is jelzi a jelentésbeli összefüggést, emellett feltételezhetjük azt is, hogy vannak olyan beszélők, akik a két denotátum alakbeli tulajdonságra vonatkozó közös jegye alapján (a madárnak hosszú, vékony nyaka van) összefüggést látnak a jelentések között – ennek ellenére a szótár homonímiát állapít meg. Ellenpéldaként említhető a *sikló*, ahol a *daru* fent említett két jelentéséhez hasonló az összefüggés ellenére ('állat' – 'ehhez az állathoz hasonló alakú tárgy, eszköz') már poliszémiát jelöl az Értelmező kéziszótár:

sikló 1. 'medencecsont nélküli, sajátos koponyaalkatú kígyók családja. E családba tartozó nem mérges kígyó' 2. 'Meredek vasúti pályán drótkötéllal vontatott személyszállító jármű, ill. létesítmény'

A fentiek alapján nem tarthatjuk tehát megalapozatlannak azoknak a nyelvészeknek a figyelmeztetését, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy a szótárak besorolása a poliszémia vagy a homonímia kategóriájába olykor önkényes, a lexikográfus ítéletétől függ.

A poliszémia és a homonímia elhatárolásának a modern szemantikában alkalmazott elveit és módszereit Pethő Gergely fent említett munkájára (Pethő 2004: 14 és kk.) építve a következőképpen lehet jellemezni: A poliszémia és homonímia szemantikai vizsgálatában lényegében két modell alakult ki. Az egyik azt állítja, hogy poliszémia akkor jelenik meg, ha ugyanannak a szónak (azaz lexémának) több különböző értelmezése van. A konkrét, megfigyelhető értelmezések úgy viszonyulnak az absztrakt, közvetlenül meg nem figyelhető lexémához, mint ahogyan például az absztrakt fonológiai egységek kontextus által meghatározott változatai viszonyulnak magukhoz az absztrakt egységekhez. A homonímia viszont csupán annyit jelent, hogy két szónak véletlenül egybeesik valamely alakja.

A másik modell szerint viszont akkor lehet poliszémiát megállapítani, ha egy szó egyetlen nyelvi jelként viselkedik, vagyis helyesírása, morfológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságai konstansak maradnak, viszont mégis különféle jelentésekben használhatjuk. Konkrétan: nem beszélhetünk poliszémiáról, ha két szóelőfordulásnak különbözik a lexémákhoz a helyesírása: *fojt* – *folyt*, *hánts* – *hánts*, *pápa* – *Pápa* stb. Ha a szóelőfordulások különböző szófajokhoz rendelhetők, akkor ez kizárja azt, hogy ezeket a szóelőfordulásokat azonos szóhoz soroljuk, itt tehát szintén homonimát kell megállapítanunk. Így például a *fagy* ige és a *fagy* főnév, a *nyom* ige és a *nyom* főnév, eszerint a rendezőelv szerint tehát a homonímia viszonyában van, annak ellenére, hogy ezen igék és főnevek jelentése között kétségtelenül van rokonság. Szokásos eljárás annak figyelembevétele, hogy adott szóelőfordulások jelentései azonos szemantikai mezőhöz tartozik-e. Ha igen poliszémiát, ha nem, akkor homonímiát kell megállapítani. Például a *paraszt* szó 'földet művelő, mezőgazdasági munkát végző személy' jelentésében a foglalkozásnevek szemantikai mezejébe tartozik, 'sakkban: gyalogos' jelentésében viszont a sakkfigurákéba. Jól megválasztott kontextusokon belül az azonos szómezőhöz tartozó szavak ésszerűen felcserélhetők egymással, míg más szómezőhöz tartozókkal nem:

- (1) *A szomszédom paraszt / postás / rendőr / *bástya.*
- (2) *A sakkfigurák közül elveszett egy paraszt / *postás / *rendőr / bástya.*

Érdeemes talán kiegészítenünk ezt azzal, hogy az utóbbi eljárás alkalmazása téves következtetésekre is vezethet, ha a „jól megválasztott kontextus”,

illetve az „ésszerű felcserélhetőség” követelménye nem érvényesül. Konstruálhatók ugyanis olyan mondatok is, amelyekben az (1)-ben és a (2)-ben megfigyelhetőhöz hasonló szemantikai ellentét nem lép fel. Az ilyen mondatok ebből következően nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel eldöntsük azt, hogy poliszémiáról vagy a homonímiáról van-e szó.

(3) Láta a *parasztot* / *postást* / *rendőrt* / *bástyát*.

Ha például a sakkfigurák szemantikai mezejéből a *futó*-t illesztjük egy, a fentiekhez hasonló sorba, a probléma talán még világosabb.

(4) *A szomszédom paraszt / postás / rendőr / futó.*

Bár a (3) és a (4) végeredményben hasonló jellegű problémát vet fel, abban mégis lényegesen különböznek, hogy ez a probléma a (3)-ban a mondatbeli ige jelentéséből, a (4)-ben pedig abból vezethető le, hogy maga a *futó* a *paraszt*-hoz hasonlóan két szemantikai mezőbe is tartozhat, mégpedig pontosan abba a kettőbe, amelyikbe a *paraszt*.

Egy másik szemantikai teszt annak ellenőrzése, hogy a szónak azonos szinonimái és antonimái vannak-e, ha különböző jelentésekben használják.

Végül nézzünk meg egy olyan módszert is Kiefer (2000: 125–126) nyomán, amely azt vizsgálja, hogy a különböző jelentések kombinálhatók-e egy vonatkozó mellékmondatot tartalmazó összetett mondatban. Az (5) és a (6) tanúsága szerint úgy tűnik, hogy a poliszém jelentések könnyen kombinálhatók, a homonim jelentések ezzel szemben kizárják az összekapcsolhatóságot.

(5) *Csodálatos a te szép kis fejed (=testrész), amely (=ész) mindig olyan világosan gondolkodik.*

(6) * *Az ár (= folyó árja), amely (=áru ára) megint rendkívül magas, a Tisza melletti településeken mindent tönkretett.*

Azonban mint azt Kiefer (op. cit.) a következő példával igazolja, erre a kritériumra sem mindig támaszkodhatunk.

- (7) *A szonáta (= tárgy, pl. kotta, CD) a zongorán fekszik.*
(8) *A szonátának (= szerkezettel rendelkező zenemű) három tétele van.*
(9) *A szonáta (= a zenemű előadása) 20 percig tartott.*
(10) *A szonáta (=műfaj) a bécsi klasszicizmus egyik legfontosabb műfaja.*

A (7), (8), (9), (10)-ben tehát a *szonáta* szónak négy poliszém jelentése fordul elő. Ezek a jelentések azonban, mint azt a (11), (12) és (13) bizonyítja, a poliszémia ellenére sem kombinálhatók szabadon:

(11) *A szonátának (=zenemű), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, három tétele van.*

(12) *?A szonáta (=előadás), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, 20 percig tartott.*

(13) *??A szonáta (=műfaj), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, a bécsi klasszicizmus egyik legfontosabb műfaja.*

5.2. A szabályos (rendszeres) és a nem szabályos (rendszeres) poliszémia

A **szabályos** (más elnevezéssel **rendszeres**) **poliszémia** az a fajta poliszémia, ahol egy *A* szó a^1 és a^2 jelentése (értelmezése) közötti viszony azonos egy *B* szó b^1 és b^2 jelentése közötti viszonyal, ezenkívül vannak további szavak is, amelyek ezekkel párhuzamos jelentésvizonyokat mutatnak.

Vegyük erre példának az *üveg* szó két jelentését! Ez vonatkozhat egy speciális (folyadék)tartályra, mint például *Az üveg tele van vízzel* mondatban, illetve másfelől egy (folyadék)mennyiségre is, például a *Vettem egy üveg bort* mondatban. Az Éksz. ezt a két vonatkozást így adja meg:

üveg

1. 'ilyen anyagból készült (hengeres) edény', 'üvegpalack'
2. 'akkora mennyiség valamiből, amennyi egy ilyen edénybe fér'

Ezzel analóg értelmezések megjelenhetnek számos más esetben is, pl. *pohár, doboz, láda* stb.

A poliszémia

TARTÁLY/EDÉNY	ENNEK MEGFELELŐ MENNYISÉG
<i>Az üveg az asztalon van.</i>	<i>Egy üveg sört ittak meg.</i>
<i>A pohár az asztalon van.</i>	<i>Egy pohár sört ittak meg.</i>
<i>A doboz az asztalon van.</i>	<i>Egy doboz sört ittak meg.</i>
<i>A láda az asztalon van.</i>	<i>Egy láda sört ittak meg.</i>

Így az *üveg* szót és a további fent említett szavakat az érintett két jelentés vonatkozásában rendszeresen poliszémnek tekintjük.

Nézzünk néhány további példát a szabályos poliszémiára Martinkó (2001: 108–9) és Kiefer (2000 133–34) alapján:

HELY	A RAJTA LEVŐ DOLOG, ÉPÜLET, NÖVÉNYZET STB.
<i>Az erdőben sétáltunk.</i>	<i>Kivágták az egész erdőt.</i>
<i>Ma kimegyek a szőlőbe.</i>	<i>Megmetszette a szőlőt.</i>
<i>A város a Tisza mellett van.</i>	<i>Az egész város ott volt az ünnepségen.</i>

SZABÁLYT KÖVETŐ TEVÉKENYSÉG	ESEMÉNY
<i>Ezt a játékot nehéz megtanulni.</i>	<i>Ez a játék legalább egyórás.</i>
<i>Miben különbözik az amerikai futball az európaítól?</i>	<i>Holnap itt egész nap amerikai futball lesz.</i>
<i>Nem ismeri az ultit.</i>	<i>Befejezhetnétek már azt az ultit!</i>

A fenti példákban az első jelentés a kiinduló jelentés, belőle vezethető le a második jelentés. A két összefüggő jelentés nemcsak az említett példák esetében lép fel, hanem az egész szemantikai mezőre jellemző. Így például a

legtöbb játéknak vannak szabályai, a játék eljátszása pedig esemény, és így, mint minden esemény, időt vesz igénybe.

A szabályos (rendszeres) poliszémia nem korlátozódik egyes nyelvekre, tehát általában számos különböző nyelv szavai mutatják ugyanazt jelentésvizonyt.

Legyen a **nem szabályos (nem rendszeres) poliszémia** értelmezéséhez is az üveg két jelentése a példánk! Az *üveg* vonatkozhat

1. egy bizonyos anyagra,
2. egy bizonyos speciális tartályra, palackra, amelyet ebből az anyagból készítenek (vö. *műanyag palack*).

Az Éksz. ezt a két vonatkozást így adja meg:

üveg

1. 'homok, mészkő, szóda megolvasztott keverékéből gyártott rideg, kemény (átlátszó) anyag
2. 'ilyen anyagból készült (hengeres) edény', 'üvegpalack'

Bár ezek a jelentések itt is kétségtelenül kapcsolatban állnak egymással, a közöttük fennálló viszony nem rendszeres, mivel nem lehet olyan szabályokat megadni, amelyek magyarázatot adnának éppen e két jelentés meglétére. Ugyanis lehetetlen megmagyarázni azt, hogy az üvegből készült tárgyak közül miért éppen bizonyos tartályokat hívnak *üveg*-nek, nem például a szintén üvegből készülő poharakat vagy hamutálcákat, tálakat stb.

A nem szabályos (nem rendszeres) poliszémia további tulajdonsága, hogy nyelvspecifikus: teljesen véletlenszerű, hogy a többnyire üvegből készülő tárgyak közül egy adott nyelvben hívnak-e akár egy fajtát is ugyanúgy, mint az anyagot, és ha igen, melyeket. Így például a magyar *egy üveg bor* nyelvi kifejezéssel ellentétben ennek szó szerinti német fordítása, az *ein Glas Wein* nem egy üveg (azaz palack) bor, hanem egy pohár bor kérését jelenti (az *egy üveg bor* megfelelője az *eine Flasche Wein*). Az angol *glass of water* jelentése hasonlóképpen 'egy **pohár** víz', míg a *glasses* – ez alaktani szempontból a *glass* többes számú alakja – a szemüveget (illetve a csiptetőt) jelöli.

IRODALOM: Geccsó Tamás (szerk.) 1999. *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó. Bp.; Hangay Zoltán 1997⁴. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp. 419–457; Kálmán László–Trón Viktor–Varasdi Károly (szerk) 2002. *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó. Bp.; Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Bp.; Lyons, John 1980, 1983. *Semantik I–II*. Beck. München; Martinkó András 2001. *A szó jelentése*. LAZI Könyvkiadó. Szeged; Pethő Gergely 2003. A főnevek poliszémiája. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó. Bp., 57–124; Pethő Gergely 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet*. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban. Doktori értekezés; Telegdi Zsigmond 1979². *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó. Bp.; Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentéstan*. Tankönyvkiadó. Bp.

6. A HOMONÍMIA

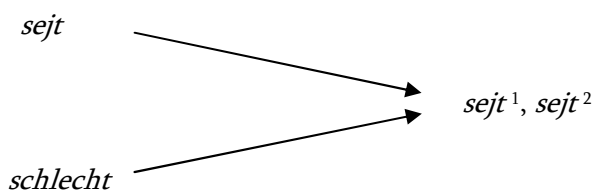
6.1. A homonimák kialakulása

A nyelvben vannak olyan teljesen különböző eredetű, de azonos alakú szavak, amelyek eredetileg is egyformán hangzottak (esetleg nyelvtörténeti ismereteink nem elegendőek ahhoz, hogy a különböző hangalakig vissza tudjuk vezetni ezeket a mai szóalakokat). Ilyenek például a következők: a *fél* ige és *fél* 'vminek a fele'; *fal* 'épület része' és *fal* ige, *fogoly* 'madár' és *fogoly* 'rab'. A nyelvtörténetből, illetve a népnyelvből vett példákkal bővítve a sort: a *jó* melléknév és a *jó* 'patak, vízfolyás', a *küllő* 'kerék része', 'harkály-féle madár', 'halfajta'; *harap* ige és a *harap* 'avar' (vö. Hadrovics 1992: 73).

A nyelvtörténetben is nyomon követhető azonos alakú szavak keletkezése két okra vezethető vissza: a mai homonimák a) alaki fejlődésük folyamán váltak azonos alakúvá, b) azonos származású szavak, de jelentésben annyira eltávolodtak egymástól, hogy nem érezzük őket összetartozóknak. Az a) típus elnevezése a konvergens fejlődés, a b) típusé a divergens (széttartó) jelentésfejlődés.

A) Konvergens fejlődés (összetartó hangfejlődés)

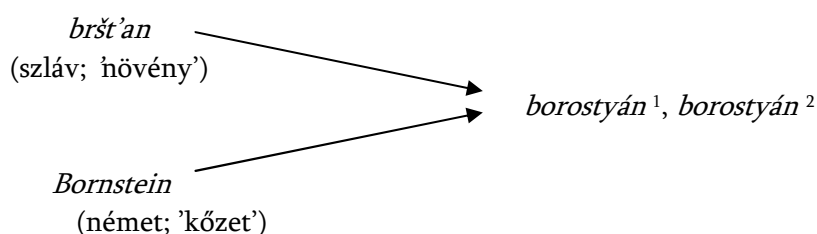
Például:

A *sejt* ige finnugor eredetű ősi szavunk, a *sejt* főnév a német *schlecht* ('rossz, értéktelen') átvétele, amely a nyelvünkben a következőképp alakult: *sleht* > *slejt* > *selyt* > *sejt*. A német szó úgy kapta a mai 'méhek építette lép

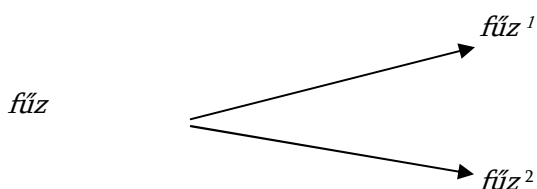
hatszögletű kamrácskája' jelentését, hogy a lép a méhész számára értéktelen aljamézet alkotta. Később alakult ki a sejt tudományos jelentése: 'ember állat, növény szervezetének legkisebb alaki, élettani, fejlődési egysége'.

Hasonlóképpen:

B) Divergens (széttartó) jelentésfejlődés

A homonímia ebben az esetben egy-egy többjelentésű szóból alakul ki, úgy, hogy az eredetileg összefüggő jelentések megváltoznak. A homonímia létrejöttének az a feltétele, hogy az új jelentés olyan mértékben távolodjon el az alapjelentéstől és az alapjelentéssel még világos kapcsolatot mutató többi jelentéstől, hogy szemantikailag elszigetelődjön. Valójában tehát a poliszém viszony fellazulásáról, majd megszűnéséről van szó. Például:

Eredetileg a *fűz* főnévi és igei jelentése között szoros kapcsolat volt, mert főként a fűzfavesszőt használták fonásra, fűzésre, mára azonban ez a jelentésbeli összefüggés annyira elhalványodott – a fűzfaág mellett számos anyagot lehet fonni, fűzni, sőt absztrakt jelentései is vannak a *fűz* igének – hogy homonímiáról kell beszélnünk.

6.2. A homonimák típusai

A homonimák osztályozásában három fő csoportot különböztetnek meg a rendszerezések:

- I. **Szótári homonimák:** szótári alakjukban egyeznek a szavak
- II. **Szótári alak egyezik toldalékolt alakkal**
- III. **Nyelvtani homonimák:** toldalékolt alakok egyeznek

I. Szótári homonimák

1. *Azonos szófajú szavak alkotnak homonim viszonyt:*

*ár*¹ (többjelentésű) 1. 'árunak pénzben kifejezett értéke' stb.

*ár*² (többjelentésű) 1. 'áramló v. hullámzó víztömeg' stb.

*ár*³ (egyjelentésű) 'bőr lyukasztására való, hegyes végű, nyeles szerszám'

*ár*⁴ (többjelentésű) 1. '100 m²-nek megfelelő terület-mértékegység'

További példák: *fogoly*¹, *fogoly*²; *kerekedik*¹, *kerekedik*²; *mer*¹, *mer*²; *szél*¹, *szél*² stb.

2. *Különböző szófajú szavak homonímiája*

- Főnév és ige: *áll*¹, *áll*²; *ér*¹, *ér*²; *terem*¹, *terem*²; *vár*¹, *vár*² stb.
- Főnév és melléknév: *avar*¹, *avar*²; *ősz*¹, *ősz*² stb.
- Melléknév és ige: *görög*¹, *görög*² stb.
- Ige és számnév: *hat*¹, *hat*².
- Stb.

A tulajdonnév és a köznév, melléknév (beleértve a számnevet is) vagy ige azonos alakúsága csak a kiejtésben érvényesül, az írásban nem, ekkor **homofóniáról** beszélünk: *Ács, ács; Alap, alap; Füzér, füzér; Pápa, pápa; Hatvan, hatvan; Heves, heves; Lehel, lehel; Vág, vág* stb. Itt említhető az *ly* és a *j* megkülönböztetésén alapuló homofónia is: *hej-hely*. (Homofónia a követke-

zók két csoportban – szótári alak egyezik todalékolt alakokkal, nyelvtani homonimák – is előfordul, a példákat l. ott!)

II. Szótári alak egyezik todalékolt alakokkal

- *hajadon*¹, *hajadon*² (főnév szótári alakja és határozóragos főnév)
- *légy*¹, *légy*² (főnév szótári alakja és felszólító módú igealak)
- *ölt*¹, *ölt*², *ölt*³ (ige szótári alakja, múlt idejű igealak, tárgyragos főnév)
- *szám*¹, *szám*² (főnév szótári alakja és birtokos személyragos/-jeles főnév)
- *török*¹, *török*² (népnév és személyragos igealak)
- *vért*¹, *vért*² (főnév szótári alakja és tárgyragos főnév)
- Stb.

Homofónia: *csuklya, csukja; fojt, folyt; háncs, hánts; rézben, részben; roncs, ronts* stb.

III. Nyelvtani homonimák

- *állatok*¹, *állatok*² (főnév többes számú alakja és birtokos személyragos/-jeles főnév)
- *eszem*¹, *eszem*² (igealak és birtokos személyragos/-jeles főnév)
- *írt*¹, *írt*², *írt*³ (igealak és tárgyragos főnevek [’gyógykenőcs’ és népnév])

Homofónia: *csempészte, csempézte; estéje, estélye; fogja, foglya* stb.

Helyesírási homonímiáról, **homográfáról** akkor beszélünk, ha a szavak leírása megegyezik, de a kiejtésben eltérés van; a magyarban csak a zárt *ë*-vel ejtett alakokat is figyelembe véve találunk erre példát:

*mentek*¹ (e.: *menték*, E/1. személyű igealak)

*mentek*⁴ (e.: *mentek*, 'mentesek')

*mentek*² (e.: *ménték*, T/2. személyű igealak)

*mentek*³ (e.: *möntek*, T/3. személyű, múlt idejű igealak)

Nyelvjárási homonímia esetén nyelvjárási alak esik egybe köznyelvi alakokkal:

*tű*¹, *tű*² ('varróeszköz' és 'tő')

*vót*¹, *vót*² (népnév és 'volt')

IRODALOM: Gecső Tamás (szerk.) 1999. *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó. Bp.; Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Hangay Zoltán 1997. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp., 419–457; Rácz Endre–Szathmári István (szerk.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlet-tana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Bp.; Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentéstan*. Tankönyvkiadó. Bp.

7. A SZINONÍMIA

7. 1. Lexikális szinonímia

A szinonímia jelenségének tárgyalása hosszú múltra tekinthet vissza, ennek során mind a szinonímia fogalmának értelmezéséről, mind **a szinonímia szerepéről** igen eltérő nézeteket fogalmaztak meg a nyelvészek.

A gazdag szakirodalomból először egy meglehetősen szélsőséges nézetet említsünk meg: a nyelvtudomány történetében felmerült egy olyan nézet is, hogy a szinonímia nyelvi rendellenesség, valamiféle zavaró jelenség. A nyelvészek döntő többsége azonban ezzel éppenhogy ellentétes véleményen van: a szinonimák közötti választás lehetősége az egyik alapfeltétele a tágran értett kontextushoz való igazodásnak.

Maga a szinonímia kifejezés az ókori görög tudományból származik. A *synōnymos* melléknév összetétel eredeti jelentése: az 'ugyanazt a másképpen is jelölhető személyt vagy dolgot megnevező (szó)'. Ennek megfelelően a szinonímia az 'ugyanazt a másképpen is jelölhető személyt vagy dolgot megnevező szavak jelentésbeli azonossága'. Ez tehát egy szűkebb, a jelentésbeli **azonosságot** a kategóriába sorolás feltételének megjelölő szinonímiaértelmezés.

A XIX. században azonban a szinonímia tágabb értelmezése válik uralkodóvá. Ekkor már *szinonímia* olyan szavak viszonyát jelöli, amelyeknek jelentése csak árnyalatilag, kis mértékben különbözik, azaz **hasonlít** egymásra. A XX. században aztán jelentkezik egy olyan törekvés, amely a szinonimafogalom terjedelmét igyekezett szűkebben meghatározni. Ez a tendencia érvényesült például Károly Sándor szinonímiafelfogásában.

Károly Sándor a szinonímiát ekvivalenciaviszonynak tekinti, egy olyan szinonimaszemlélet szerint, amely élesen elválasztja a szó, illetve a jelkapcsolat kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban pedig megengedi a különbözőséget.

Foglalkozik Károly Sándor a fogalmi alá-, fölé- és mellérendeltség és a szinonímia viszonyával is: elutasítja azt az álláspontot, amely nem tesz különbséget kohiponímia és szinonímia között. Megállapítja, hogy a

kohiponimák nemcsak hogy nem cserélhetők fel, hanem egyenesen kizárják egymást, inkompatibilisek. Ilyenek például a színnevek, vagy az *erecske*, *patak*, *folyó*, *folyam* sor. Például az a mondat, hogy *Géza egy patakhoz ért* implicit módon tagadja azt, hogy *Géza egy folyóhoz ért*.

A parafrázis-viszonyról pedig azt állapítja meg, hogy az hasonló a szinonimiához, de nem szavak vagy lexémák, hanem lexémák és lazább szerkezetek között áll fent, vagy lexémák és a definíciójuk között. Például a *holt* szó parafrázisa ez: *az alapszín(é)től eltérő színű kisebb rész*, vagy például a *folyamágynak* a parafrázisa *a folyam medre*. Ha egy szó parafrázis-viszonyban van egy szókapcsolattal, akkor az említett szó nem lehet szinonímiaviszonyban a megfelelő parafrázisszerkezet egy elemével. Például: a *gebe* szó parafrázisa ez: *sovány*, *rosszul táplált*, *gondozatlan ló*, ennek következtében a *gebe* nem lehet szinonimája a *ló*-nak.

Tárgyalja Károly Sándor a szinonimák behelyettesíthetőségének (felcserélhetőségének) kérdését is. Megállapítja, hogy a szinonimák ekvivalenciáját az őket tartalmazó párhuzamos mondatok ekvivalenciája garantálja. Ez az ekvivalencia mindig úgy értendő, hogy pusztán értelmi, fogalmi síkon érvényesül, azaz két mondatnak az értéke, ha ebbe az érték szóba a szó teljes kommunikációs potenciálját beleértjük, sohasem lehet ugyanaz, ha a lexikai állományukban különbözőség mutatkozik. Károly kimutatja, hogy problémás a felcserélhetőség kritériuma abból a szempontból is, hogy nemcsak a szinonimák cserélhetők fel egymással, például a *nem* és a *faj* fogalmát jelölő szavak is gyakran felcserélhetők (vö. a stilisztika szinekdoché fogalmával):

Például:

Mi baja lehet szegény kutyának?

Mi baja lehet szegény állatnak?

(A *kutya* és az *állat* azonban természetesen nem tekinthető e felfogás szerint szinonimának.)

A szűken értelmezett rokonértelműséget a strukturális szemantika is csak a szinonímia több fajtája közül az egyiknek, igaz, a legalapvetőbbnek tartja. Az ebbe a típusba sorolt szinonimákat deszkriptív (vagy denotatív) szinonimának nevezik.

Kiefer Ferenc (2000: 26) a következőképp jellemzi ezt a típust: Két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű (azaz szinonim), ha pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkozik. A formális logika terminusaival élve: két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű, ha a két mondatban megfogalmazott kijelentés ugyanolyan körülmények között igaz, vagyis azonosak az igazságfeltételei. Két szó, X és Y esetében ez azt jelenti, hogy X szót tartalmazó tetszés szerinti K kijelentés igazságfeltételei azonosak annak a K' kijelentésnek az igazságfeltételeivel, amelyet a K-ból úgy kapunk, hogy benne X szót Y-nal helyettesítjük. Például:

- (1) a/ *Ez a férfi **kalandor**.*
b/ *Ez a férfi **szerencsevadász**.*

A *kalandor* és a *szerencsevadász* szavak, és ennek alapján az (1a) és az (1b) kijelentések viszonya megfelel a deskriptív szinonímia definíciójának.

A legújabb, a pragmatikai szempontot erőteljesen előtérbe helyező szakirodalomban jelentkezik a szinonímiának egy olyan tágabb értelmezése is, amely a nyelvhasználói szemszögből nézve tűnő szintaktikai-szemantikai felfogással szemben a szemantiko-pragmatikai szemléleten alapul. Ez a szemlélet adja az alapját Cruse rendszerének is (magyarul ismerteti például Andor 1998).

Cruse szerint a lexikális szinonímia a következő jegyekkel jellemezhető:

- (i) behelyettesíthetőség, a mondat igazságfeltételeinek megváltozása nélkül,
- (ii) szemantikai hasonlóság: a szinonim szavak minden releváns jelentésdimenzióban azonosak,
- (iii) skalaritás: a szinonimák egymástól való eltérése gradációkban mérhető,
- (iv) a kontrasztivitás alacsony foka,
- (v) a szinonimák értelme valamely központi módon kapcsolódik egymáshoz.

Maguknak a szinonimikus soroknak az azonosítására e felfogás szerint a keretszemantikai alapú megközelítés tűnik a legplauzibilisebbnek, amely az egyes tagokat a mentálisan tárolt és enciklopédikus ismereti alapokra épülő fogalmi keret lexikális hálójához való kötődésük, azon belül elfoglalt helyük alapján azonosítja.

7.2. Frazeológiai egységek és egyszerű kijelentések szinonímiája

A lexikológiai szinonímia mellett beszélhetünk a szólások, közmondások, hétköznapi kijelentések rokonértelműségéről is:

Pl.: *Tengerbe visz vizet; Hegyre hord homokot.*

Bajban van; Bent van a hínárban; Benne van a csávéban. Stb.

Sok szó, kevés só; Sok beszédnek sok az alja; Sok pelyva közt egy szem búza; Aki sokat beszél, keveset mond.

Sok kicsi sokra megy; Cseppeként a hordó is megtelik; Cseppekből lesz a tenger. Stb.

Maradjatok még! Ugyan hová siettek? Még igazán nincs késő. Stb.

IRODALOM: Andor József 1998. A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: Geecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Bp., 7–19; Bencédy József 1976⁴. Jelentéstan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Bp., 501–555; Cruse, D. A. 1986. *Lexical Semantics*. University Press. Cambridge, New York etc.; Hangay Zoltán 1997⁴. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp. 419–457; Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Bp.

8. A JELENTÉSVÁLTOZÁS

8.1. A jelentésváltozások okai

A jelentésváltozások okainak többféle osztályozása lehetséges, célszerűnek tűnik azonban két fő típusba sorolni a jelentésváltozást indukáló tényezőket:

1. **Külső** okok: pl. társadalmi, gazdasági, művelődéstörténeti változások, érzelmi-magatartásbeli tényezők stb.
2. **Belső** (azaz közvetlenül a nyelvhez köthető) okok: a nyelvi elemek morfológiai, szintaktikai és szemantikai kapcsolatai.

1. **Külső okok:** elsődlegesen azok a hatások említhetők itt, amelyek a társadalmi, gazdasági, művelődéstörténeti, tárgyi, természeti környezetből, illetve ennek a környezetnek a változásaiból eredeztethetők.

Pl.: *láb* A láb egykor valóban lábakon állt a nyílt tűzhelyen, de a *láb* név később is megmaradt, akkor, amikor a tűzhelyre helyezett edénynek már nem volt lába.

A *harang* eredetileg a nomád kori magyarság jeladó üstjének volt a neve, eredeti jelentése a keresztény hitre való áttéréssel változott meg.

Nemrégiben vette fel az *átvilágítás* a következő jelentést: 'valakik(k) politikai feddhetetlenségének vizsgálata, ellenőrzése'.

Nem közvetlenül nyelvi okuk van, azaz külső tényezőkre vezethetők vissza az eufemizmusok is: például a terhesség megnevezésére a *másállapot*, *áldott állapot* stb., a 'meghalt' jelentésű *elhunyt*, *elköltözött*, *eltávozott* stb.

Itt említendőek a különféle tabukra visszavezethető nevek: például a körülírással *farkas állat*-ból rövidült *farkas*. A medvének még ilyen körülírással neve sem élte túl az előidőket, azt szláv jövevényszó szorította ki, a szláv eredetű *medve* egyébként szintén körülírás, jelentése: 'mézevő'.

2. **Belső okok:** a nyelvi struktúrából, a nyelvi elemek morfológiai, szemantikai, szintaktikai kapcsolataiból eredő hatások tartoznak ide.

Nyelvi okról beszélünk például akkor, ha mondattani kapcsolat alapján történik a jelentésváltozás. A mondatban gyakran együtt szereplő és szintaktikai szerkezetet alkotó szavak közül az egyik felveheti az egész szerkezet jelentését: például *fekete kávé* → *fekete, tokaji bor* → *tokaji* stb.

A szavak jelentése a nyelvi rétegekben elfoglalt hely szerint is változhat, például a köznyelvi *fa*, *kampó*, *karó*, *zsiráf* stb. egészen más jelentést vesz fel a diáknyelvben, ti. az elégtelen jegyet jelöli.

8.2. A jelentésváltozás típusai

8.2.1. A jelentésváltozás típusai a jelentésváltozási folyamat tartalma, azaz a jelentésterjedelem és a jelentéstartalom változása szerint

- A **jelentésterjedelem** azoknak a valóság-elemeknek az összessége, melyekre a jelet vonatkoztatjuk,
- a **jelentéstartalom** pedig az az egy vagy több ismertetőjegy, amely alapján egy osztályba sorolunk bizonyos valóság-elemeket.

A jelentésterjedelem és a jelentéstartalom változása szerint a következő fő változásirányok állapíthatók meg:

1. **Jelentésbővülés**
2. **Jelentésszűkülés**
3. **Jelentésmegoszlás**
4. **Jelentésselkülönülés (szóhasadással)**

1. **Jelentésbővülés** esetén a jelentésterjedelem megnő, azaz a szó a dolgoknak, cselekvéseknek stb. egy szélesebb osztályára kezd vonatkozni.

Például a *halászik* szó eredeti jelentése ez volt: 'valaki halat fog ki, illetve kifogni törekszik a vízből'. Ebből fejlődött ki a következő, a cselekvéseknek már egy nagyobb halmazát átfogó jelentés: 'általában akármit vízből kifog vagy kifogni törekszik' (pl. *gyöngyhalászat*). Tréfás, bizalmas használatban még ez a jelentés is bővült: 'valamely folyadékból valamit kiemelni törekszik' (Pl. *A téstát halássza levesből*). Végül absztrahálódással: 'valamit ügyességgel, ügyeskedéssel meg akar szerezni' (*Sikerült egy jó állást kihalászni*).

Újabb korba vezet a *park* széles körű jelentésbővülése. Eredeti jelentése 'nagy kiterjedésű díszkert'. Mint nemzetközi szó ebben a jelentésben került át a 18. század első felében a magyarba. A későbbiekben a további jelentésekkel bővült: 'járművek, gépek, harci eszközök telepe', valamint összefoglalóan: ezeknek egész 'állománya'. Ezek a jelentések nem a magyarban fejlődtek ki, hanem a nemzetközi, angol, német stb. használatban kialakult kész jelentések átvételei. Főleg összetételekben él. Például a vasútnak van *kocsiparkja* és *mozdonyparkja*, egy gyárnak lehet elavult vagy korszerű *gépparkja*. A legutóbbi években a *lakópark* összetételben kapott újabb jelentést a *park*.

Napjaink nyelvében – az elmúlt évtizedek nagy társadalmi, gazdasági stb. változásával összefüggésben – számos újabb jelentésbővülést figyelhetünk meg (ehhez bővebben l. például Minya 2003: 76 és kk.). Néhány példa:

fejvadász: 'vezető beosztású munkavállalók keresésével, kiválasztásával foglalkozó szakember', illetve 'ilyen személy foglalkozása'

injekció: 'pénzbeli támogatás', 'hitel' (vö. például: *tőkeinjekció*)

király: 'nagyon jó, remek' (újabbban hasonló jelentéssel a *sirály* is elterjedt)

lefagy: 'a számítógép működésképtelenné válik'

lenyúl: 'ellop', 'elsikkaszt', 'törvénytelenül megszerez' (vmit)

2. **Jelentésszűkülés** esetén a jelentés terjedelme kisebb lesz, azaz a jelentésszűkülés után a szó az előzőleg jelölt egyedek egy szűkebb körére vonatkozik, a jelentéstartalom specializálódik.

Például az *állat* eredetileg mindenfajta létezőt, élőt és élettelenet egyaránt jelentett: „*Isten nag tizta állat*” (Debreceni kódex), „*Jó álat a só*” (Heltai), később azonban már csak az élőlények egy bizonyos csoportjára: az idegrend-

szerral, mozgás- és érzékszervekkel rendelkezőkre vonatkozik. A *fahéj* korábban mindenféle fának a kérgére utalt, egy bizonyos fának, a cinnamomumnak a kérge azonban a többinél nagyobb fontosságú lett, mert fűszerként használták. Ennek következtében a szó ezt a jelentést vette fel: 'fűszerként használható cinnamomum héja'.

Az *asszony* eredeti jelentése 'úrnő, fejedelemasszony' volt, tekintet nélkül arra, hogy az illető férjes volt-e vagy hajadon (vö. pl. „Tamar *asszont* David Király szép leányát”). A középkorban apácára is lehetett mondani: *szent Margit asszony*, de még később is: *szerzetes asszony*, *apáca asszonyok*. A jelentésszűkülést a mai 'férjes nő' irányában az indíthatta el, hogy a 'hajadon' fogalomra megjelent a *kisasszony* és az *asszonyka*. A fejlődéshez az is hozzájárult, hogy a szó idővel elvesztette magas társadalmi megkülönböztető értékét, többek között lett *mosó-asszony*, *polgár-asszony*, *szolgáló-asszony*. Végül kialakult a mai 'férjes nő' jelentés. (Ma is használatos azonban az *asszony* bizonyos helyzetekben nem férjes nőre vonatkoztatva is, így például megszólításokban: *Asszonyom!*, foglalkozást, beosztást megnevező szavak mellett: pl. *főigazgató asszony*, *miniszter asszony*, *professzor asszony* stb.)

A jelentéstapadás mindig jelentésszűküléssel jár: amikor a *tokaji bor* szerkezet determinánsa felveszi az egész szerkezet jelentését, akkor a *tokaji* már csak a borra vonatkozik, pedig sok minden lehet tokaji: pl. *alma*, *ember*, *iskola* stb.

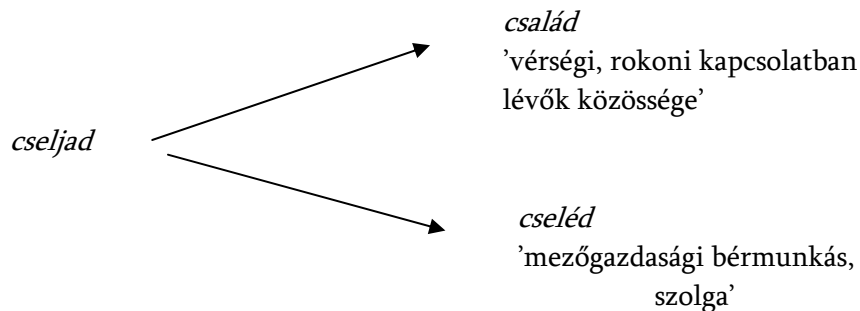
3. Jelentésmegoszlás: többé-kevésbé azonos jelentésű, de eltérő hangalakú szók között valamilyen jelentésbeli, többnyire csak árnyalatnyi különbség lép fel.

Például a *szerencse* a mai *sors* szavunkkal azonosan egyformán jelentett jót és rosszat (vö. *jószerecsse*, *balszerencse*). Ma ez az eredetileg tehát semleges jelentésű szó csak pozitívát jelent, a *sors* viszont egyaránt jelenthet jót és rosszat.

A *hír* főnévből alakult *híres* és *hírhedt* mellékneveknek régen azonos volt a jelentése, tehát egy sokak által ismert művészt egyaránt nevezhettek *híres*-nek és *hírhedt*-nek, és ugyanígy egy rablót is mondhattak *híres*-nek és *hírhedt*-nek. Ma azonban a *híres*-nek csak 'jóhírű', a *hírhedt*-nek csak 'rosszhírű' jelentése van.

4. **Jelentésselkülönülés** esetén egy szóból alakul kettő, és az eredeti egy szó úgy „hasad” kettőre, hogy az eredeti jelentéstartalom és –terjedelem is megoszlik.

Például a szlávból átvett *cseljad* a ’ház népé’-t jelentette, beleértve a vérségi, rokoni kötelékben lévőkön kívüli szolganépet is. A *cseljad*-ból aztán a hangrend törvénye szerinti alaki változással két szó alakult:

Vannak olyan jelentéstanok is, amelyek a jelentésmegoszlást és a jelentésselkülönülést összevonva tárgyalják. Itt abból a szempontból tettünk különbséget, hogy a különböző jelentések eredetileg egy szóhoz tartoztak-e (→jelentésselkülönülés) vagy nem (→jelentésmegoszlás). Ennek a diakronikus megközelítésnek az alkalmazása bizonyos esetekben természetesen nehézségeket vethet fel. A mai hangalak alapján például nem mindig könnyű felismerni, hogy két szó ugyanarra az etimonra vezethető vissza, bonyolítják a besorolást a kettős átvétellel szókészletünkbe került szavak stb.

8.2.2. A jelentésváltozás osztályozása a jelentésváltozás lefolyásának módja szerint

1. Névátvitel

A) A valóságelemek **hasonlóságán** alapuló (azaz metaforikus) névátvitelek

➤ Emberi testrészek nevével jelölünk tárgyakat, illetve tárgyak hasonló alakú részeit: kerék*agy*, a harang *nyelve*, a hegy *háta*, az asztal *lába*, a korsó *füle*, *szája*, *hasa*, *talpa* stb.

➤ Ennek a fordítottja: tárgyak nevét visszük át testrészek jelölésére: *kobak*: 'fej', *borda*: eredetileg: a szövőszék része.

➤ Állatok nevét alkalmazzuk emberek jelölésére: például a *hölgy* eredeti jelentése 'hermelin'. A menyétfélék és a nők megnevezései között egyébként számos európai nyelvben van kapcsolat: a szláv *nevesta* ('menyasszony, eladó lány'), a francia *belette*, az angol *fairy* mind menyétféléknek a nevei (ennek magyarázatát babonás hiedelmekben jelölik meg: a nők, pontosabban egyes varázshatalmú nők e szerint át tudnak változni menyétfélé, karcsú ragadozóvá). A *kamasz* szavunk eredeti jelentése 'juhászcutya'. Gyakoriak az ilyenféle kedveskedő megszólítások is: *galambom*, *mókuskám* stb., de negatív értékítéletet is kifejezhetnek emberre vonatkoztatva az eredetileg állatot jelölő szavak: *barom*, *szamár* stb.

➤ Állat nevének átvitele tárgyra, pl. *csuka* a cipő megnevezésére, *kakas* a puska egyik alkatrészének jelölésére, *daru*: 'emelőgép', *gém*: kútágas, *ló*: tornaszer stb.

➤ Növényt, növény részét jelölő szó átvitele tárgy jelölésére, pl. *körte* ('villanykörte'), a szigony *ágai* stb.

➤ Szinesztézia: egy tulajdonság átvitele egyik érzékszűréről a másikra: *nehéz szag*, *rikító szín*, *súlyos* szavak stb.

Stb.

B) A valóságelemek **érintkezésén** alapuló (azaz metonimikus) névátvitelek

➤ Térbeli érintkezésén alapul az átvitel, azaz a helyet jelölő nevet az ott élő, tartózkodó, dolgozó személyekre alkalmazzuk: az egész *falu* ott volt a moziban, az egész *gyár* sztrájkol, Tisztelt *Ház!* Stb.

➤ Időbeli érintkezésén alapuló átvitel esetén a kor neve az akkor élőket jelöli: a *XX. század* nagy alkotásokat hagyott ránk, „Völgyben ül a gyáva *kor*” (Kölcsey: Zrínyi dala) stb.

➤ Az anyag nevével jelöljük a belőle készült tárgyat: *vasra* (azaz bilincsbe) verve vitték el, *üveg*: 'üvegből készült palack' stb.

➤ A rész neve az egészet vagy az egészé a részt jelöli¹¹: például a *vörösbegy* a(z egész) madár megnevezésére, *fő*, *lélek* az emberére; az egész *világ* tudja már (nyilvánvalóan csak a világ egy része tudja) stb.

Stb.

2. Jelentésátvitel

A) **A szavak hangalaki hasonlóságán alapuló jelentésátvitel**ről akkor beszélünk, ha egy szónak egy másik, hasonló hangzású szó, esetleg több hasonló hangzású szó hatására új jelentést tulajdonítanak.

¹¹ A stilisztikai osztályozásban az ilyen típusú jelentésváltozás a szinekdoché kategóriájába tartozik.

Az *ildomos* eredeti jelentése 'eszes, ravasz, okos' volt, de a nyelvújítás korában a hasonló hangzású *illedelmes* hatására az 'illendő' jelentést vette fel.

A szláv eredetű *iromba* szavunk eredeti jelentése: 'tarka, pettyezett, kendermagos'. Mivel az *iromba* hangalakjában összetéveszthetően hasonlít az *otromba*, *goromba* szavakhoz, felvette az e szavakhoz köthető 'idomtalan' jelentést.

A *cinterem* a templom melletti kertet, temetőt jelölte eredetileg (vö. a latin *cimeteriummal*), a *terem* főnév hatására azonban felvette a templom előcsarnoka', később a 'lovagterem, díszterem' jelentést.

B) A nevek szó szerkezeti kapcsolatán alapuló jelentésátvitel esetén a mondatban gyakran együtt szereplő szavak közül az egyikhez hozzátapad a másik szó jelentése.

Leggyakrabban minőségjelzős szerkezetek esetében fordul elő, hogy a determináns vagy az alaptag felveszi az egész szerkezet jelentését: például a *sült* a mai használatban főnévként 'sült hús'-t jelent (vö. *sült tészta*, *sült gesztenye* stb.). Hasonlóképp keletkezett a *hintó* < *hintó* (azaz hintáló) *szekér*, *szarvas* < *szarvas állat*, *kereskedő* < *kereskedő ember* stb. A névszói alaptaghoz is hozzátapadhat a jelző jelentése: a *marha* szó a régiségben 'vagyon'-t jelentett, de mivel állattenyésztő népünknel sokkal gyakoribb, fontosabb volt a *szarvas marha*, mint például a *ruha marha*, *ezüst marha*, a *marha* szó lassanként a 'szarvasmarha' jelentést vette fel.

Megtörténhet a tapadás igei alaptagú szó szerkezetekben is, az állandó vagy gyakori tárgy jelentése hozzátapadhat az igéhez: így például a *mulat* ige mai jelentését az *időt mulat* szerkezetben nyerte el.

8.3. Jelentésváltozás és grammatikalizáció

A jelentésváltozás legújabb irodalmában központi szerepet játszik a grammatikalizáció, amely például a magyar ige-kötők kialakulásában alapvető jelentőségű. Ezt a kérdéskört – Ladányi Mária Jelentésváltozás és grammatikalizáció című tanulmányára (MNY. 1998: 407–427) építve – a *tönkre* ige-kötő példáján vizsgáljuk meg röviden!

1. A *tönkre* eredeti jelentésében mozgást jelentő igékkel egy szintaktikai szerkezet részeként fordulhatott elő, pl.: *A *hajó tönkre ment/futott*.

2. Az ezután bekövetkező első jelentésváltozás egyfelől metonimikus jellegű, hiszen a cselekvéssel (**tönkre megy* kb. 'tönknek ütközik') érintkező következmény ('és így károsodik/(teljes) károsodást szenved') a szerkezet jelentésébe integrálódik. Ez a változás másfelől inferenciaként is értelmezhető, hiszen a kár mint következmény a kontextusból következő olyan implikátúra, amely a kifejezés adott összefüggésben történő gyakori használata következtében konvencionálizálódhat, azaz integrálódhat a *tönkre megy* szerkezet jelentésébe. A jelentés tehát egyfelől általánosodik: a teljes szerkezet elveszti a mozgással, a *tönkre* elem pedig az iránnyal kapcsolatos jelentését, másfelől új jelentésmozzanattal bővül.

3. A *tönkre* elem jelentésének a következő stádiumában a történésről, illetve annak végpontjáról a hangsúly a történést előidéző cselekvésre (és annak módjára) tevődik át. A *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet jelentése ekkor úgy változik meg, hogy míg a korábban használt intranszitiv ige az állapotváltozást önmagában lezajló folyamatként ábrázolta, az állapotváltozás most csak mint az ágens cselekvésének következménye van jelen: 'x tesz valamit, és ezzel károsítja/tönkreteszi y-t, azaz: azt okozza, hogy y (teljes) károsodást szenved'. A (teljes) károsodás többnyire a túl gyakori, a kvázi vég nélküli vagy a túl intenzív cselekvés hatásának következménye. Mivel a *tönkre* elemet tartalmazó tranzitív iges szerkezetben a hangsúly a cselekvésre tevődik át, ezzel összefüggésben a *tönkre* jelentésében a károsodás mellett szerepet kap a cselekvés módja is: 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven → egészen a dolog (teljes) károsodásáig [(teljes) károsodást okozva]'.
A *tönkre* tehát továbbra is rendelkezik – a korábbihoz képest módosult – lexikai jelentéssel, miközben a szélesebb körű használat megerősíti grammatikai (perfektiváló) jelentését is. (L. a *tönkre* második jelentését a *tönkrerág*, *tönkrefarag*, *tönkresóz* stb. típusú igékben.)

4. Ladányi feltételezése szerint a továbbiakban ismét szemléletváltozás következhetett be: a már korábban előtérbe került cselekvésről a hangsúly egyre inkább a cselekvés módjára tevődött át. Ebben szerepet játszhatott a *tönkré*-t tartalmazó igék túlzó használata is, ami azzal függhet össze, hogy a

károsodás bizonyos esetekben a cselekvésnek csak lehetséges, de nem reális következménye. Ez a fajta túlzó használat tette lehetővé, hogy a *tönkre* elemet olyan igékkel is használni lehessen, amelyek eredetileg nem állapotváltozást okozó cselekvést jelöltek. Ennek következtében újabb jelentéseltolódás történhetett mind a *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet, mind a *tönkre* elem jelentésében. A *tönkre* + ige morfológiai szerkezet jelentése: 'x túl intenzíven csinál valamit (és ezzel y-nak vagy saját magának (majdnem/ esetleg) károsodást okoz)'; magának a *tönkre* elemnek a jelentésében pedig a 'túl hosszán, túl gyakran, túl intenzíven' mozzanat vált lényegessé (vö. pl. *tönkredolgozza, tönkretanulja, tönkreeszi* stb. *magát*).

A perfektiválás mint grammatikai funkció mellett – a károsodás mozzanatának háttérbe szorulásával – a *tönkre* elemnek kezd kialakulni egy másik grammatikai jellegű vagy ahhoz közel álló jelentése is: az *agyon* igekötő egyik jelentéséhez hasonlóan a *tönkre* elem lexikai jelentése (egyre általánosabbá válva) egyre inkább a 'túl intenzíven' jelentéshez közeledik, amely egyfajta akcióminőségnek tekinthető.

IRODALOM: Berrár Jolán 1967. A szavak jelentéstörténete. In.: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története* (egy. tankönyv); Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Bp.; Hangay Zoltán 1997. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Bp., 419–457; Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció. *MNy.* 407–427. Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó. Bp.; Pusztai Ferenc 2003. Szójelentéstörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Bp., 851–893; Rácz Endre–Szathmári István (szerk.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Bp.; Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentéstan*. Tankönyvkiadó. Bp.

9. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

I. JELENTÉSFAJTÁK

*KIEFER FERENC: A SZEMANTIKAI JEGYEK ÉS A JELENTÉSFAJTÁK**

(In: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983. 83–89.)

A jelentéstani elemzés ismert gyakorlata, hogy bonyolultabb jelentésformákat egyszerűbbekből vezet le. Az összetett jelentés mindig felfogható egyszerű jelentéselemek kombinációjaként. Azokat a jelentéselemeket, amelyek tovább már nem bonthatók, **szemantikai jegyek**nek nevezzük. A szemantikai jegyekkel történő elemzés igen sok kérdést vet fel, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

1. Vajon a szemantikai jegyek pusztán jelentéselméleti konstruktumok-e, vagy pedig reálisak olyan értelemben, hogy bizonyos pszichikai folyamatokkal vannak korrelációban?

2. Mi indokolja a szemantikai jegyekkel történő elemzést? Jobb-e az ilyesfajta elemzés a szemantikai jegyek felhasználása nélkül történő elemzésnél?

3. Vajon véges számúak-e a szemantikai jegyek?

4. Miféle jelentés írható le szemantikai jegyek segítségével?

5. Vajon egy nyelv szókészletének minden egyes eleme leírható szemantikailag szemantikai jegyek segítségével?

6. Különbséget kell-e tennünk e jegyek között, azaz a szemantikai jegyek homogén vagy heterogén halmazt alkotnak-e?

* Az eredeti szöveg jegyzeteit (ezek nagyjából a szerző által tárgyalt kérdések szakirodalmára vonatkoznak) e tankönyv jellegének megfelelően elhagytam.

7. Milyen kapcsolat áll fenn a szemantikai jegyek és az előfeltevések között?

8. Hogyan ábrázolhatók a szemantikai jegyek?

Ezek közül a kérdések közül itt csak a 7. kérdéssel foglalkozom részletesen. Előbb azonban – teljességre való törekvés nélkül – az 1–6. és a 8. kérdésekkel kapcsolatos problémákat tárgyalom.

A fenti kérdések közül talán a 4. kérdés a legalapvetőbb. A kérdés megválaszolásához meg kell néznünk, hogy a jelentéselmélet milyen jelentésfajtákat különböztet meg. Az egyes jelentésfajták megkülönböztetése önmagában sem problémamentes, hiszen éles határok aligha húzhatók az egyes jelentésfajták között. Ezenkívül az sem mindig világos, hogy hányféle jelentésfajtát érdemes megkülönböztetni. A jelentéstan kutatóinak ezen az alapvető ponton is már megoszlanak a véleményei. Nekünk itt most nem kell állást foglalnunk a tekintetben, hogy a lehetséges jelentéssztyalizások közül melyik a legjobb. Erre nem is nagyon volna lehetőség, hiszen a kérdés eldöntéséhez pontos és megbízható kritériumokra lenne szükségünk, amelyek egyelőre nem állnak rendelkezésünkre. A következő jelentéssztyalizás azonban első közelítésként elfogadható.

a) A jelentés központi magja a **denotatív** vagy **kognitív** jelentés. A jelentésnek ezt a fajtáját logikai jelentésnek is szokták nevezni, ami mögött az a feltevés rejtőzik, hogy ez a jelentés kifejezhető igazságfeltételek formájában. Ez a feltételezés nem magától értető és igazolásra szorul. Mindenesetre ha elfogadjuk, hogy ennek a jelentésnek legalábbis lényeges része leírható igazságfeltételek segítségével, akkor ebből már következik, hogy a szemantikai relációk többsége is ezen a jelentésen alapul (így például a tautológia, a kontradikció, inklúzió, kontraszt, hiponímia, szinonímia – bár az utóbbit a nyelvészek sokszor értelmezik tágabban is).

Jegyezzük még meg, hogy a kognitív jelentésnek is több aspektusa van, így beszélhetünk referenciális és nem referenciális, állítást tartalmazó vagy előfeltevést tartalmazó jelentésről stb.

b) A **konnotatív** jelentés a jelöltnak a **kognitív** jelentésen túlmenő tulajdonságainak tükröződése a nyelvi kifejezésben. Ha az *asszony* lexéma kognitív jelentését kívánjuk leírni, akkor elegendő azt mondanunk, hogy *az asszony felnőtt nőnemű emberi lény* vagy más értelemben *felnőtt nőnemű férjzett emberi lény*. Az *asszony* szó használatakor azonban nemcsak ez a

jelentés játszik szerepet. Az *asszony*-ról sok minden eszünkbe jut: csinos, bájos, kedves, melegszívű, érzékeny, sokat beszélő, pletykás, szoknyát (vagy nadrágot?) viselő stb. Az *asszony* lexéma jelentésében közvetve benne vannak mindazok a tulajdonságok, amelyekkel az *asszonyt* fel szoktuk ruházni. Így a konnotatív jelentés személyi és társadalmi előítéleteket, felfogásokat, látásmódokat is tükröz.

A fentiekből következnek a konnotatív jelentés következő tulajdonságai: *a)* a konnotatív jelentés nem része a szorosabban vett nyelvi rendszernek; *b)* a konnotatív jelentés a viszonylag állandó kognitív jelentéssel szemben változó: ez a jelentés a hely, az idő és a körülmények függvénye.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a konnotatív jelentés leírása nem lenne feladata a nyelvésznek. Ennek a jelentésfajtának a leírásától azonban nem várhatjuk el azt az egzaktságot, amelyet a kognitív jelentés leírásánál megkövetelhetünk.

c) A **stilisztikai** jelentés lényegében a nyelvrétegbeli és műfaji jelentést foglalja magában. Egy nyelvi kifejezés utalhat létrehozójának társadalmi helyzetére, földrajzi hovatartozására stb. Vagy egy nyelvi kifejezés magán viselheti annak jelét is, hogy az írott vagy a beszélt nyelv része-e. Az írói nyelveket és műfajokat is elsősorban a stilisztikai jelentés különbözteti meg egymástól. Pontosabban ez a jelentés így osztható fel:

A (viszonylag állandó stílusjegyek)

Egyén (*x* vagy *y* nyelve)

Nyelvjárás (földrajzilag meghatározott vagy egy társadalmi réteg nyelve)

Idő (pl. a XVIII. század nyelve)

B

Közeg (beszéd, írás stb.)

Részvétel (monológ, párbeszéd stb.)

C (viszonylag gyorsan változó stílusjegyek)

Terület (tudományok nyelve, hirdetések nyelve stb.)

Típus (udvarias, köznyelvi beszéd, argó stb.)

Mód (előadás, kérvények, viccek nyelve stb.)

Író (Dickens, Hemingway stb.)

d) Az **érzelmi** jelentés a beszélő érzelmeit közvetíti, és kifejezi a beszélőnek a hallgatóhoz vagy a szóban forgó tárgyhoz való viszonyát. Az érzelmi

jelentés másodlagos abban az értelemben, hogy kifejezéséhez legtöbbször a többi jelentésfajta, elsősorban a kognitív, konnotatív és stilisztikai jelentést használjuk fel.

Sok nyelvben, így a magyarban is, az érzelmi jelentés elsődleges kifejezési eszköze a hangsúly és hanglejtés. A „Gyere ide!” sokféle érzelmi színezetet kaphat aszerint, hogy a beszélő milyen lelkiállapotban van éppen (haragos, jókedvű, bosszús stb.) és hogy milyen érzelmeket táplál a megszólítotthoz.

e) Átsugárzott jelentés lép fel olyan esetekben, amikor egy a kognitív jelentés szempontjából több jelentésű lexéma egyik jelentése áthat a másikra. A *fűrés* konkrét és elvont értelme közti időnkénti áthatás jó példa erre. Vagy más példát véve: a *színes elképzelés-ben* is benne van valamilyen módon a *színes* konkrét jelentése, és az *ez magas nekem-ben* is ott rejlik a *magas* eredeti jelentése.

f) **Kollokációs** jelentés valamely lexéma környezetében gyakran előforduló más lexéma (vagy lexémák) jelentésének befolyása az adott lexéma jelentésére. A magyarban példa erre a *piros* és *vörös* melléknevek használata. Más szóval, a magyarban a *piros-nak* és a *vörös-nek* más a disztribúciója. Íme néhány példa:

<i>piros alma</i>	<i>vörös tégl</i>
<i>csizma</i>	<i>haj</i>
<i>paprika</i>	<i>szem</i>
<i>tojás</i>	<i>rák</i>

Persze nem csekély az átfedések száma sem. A *piros* és *vörös* mellékneveket, amelyeknek nagyjából ugyanaz a kognitív jelentése, egymástól tehát az is megkülönbözteti, hogy általában mire vonatkoztatva használjuk őket. Más szóval, a *piros*-t bizonyos tárgyakhoz, dolgokhoz viszonyítjuk és ezt tesszük a *vörös*-sel is.

g) A **tematikus** jelentés a mondatok téma–réma felbontásával kapcsolatos: a különböző téma–réma felbontásokhoz különböző tematikus jelentések járnak.

A Leech-féle osztályozáshoz néhány megjegyzést kell fűznöm. Először is a tematikus jelentés nem választható el mindig a kognitív jelentéstől. A téma–réma felbontás szemantikai probléma, amely befolyásolhatja a mondatok (= kijelentések) igazságértékét. A g) helyett tehát helyesebb lenne azt mon-

dani, hogy a tematikus jelentés a mondatnak szövegbe szerveződéséből adódó, az új, ismert és adott információ kontrasztján alapuló jelentés. Ez a jelentés nyilvánvalóan nem független a téma–réma felbontástól, de semmiképpen sem annak közvetlen következménye.

Másik megjegyzésem: Leech felosztása sok szempontból hagyományos, mivel nem vette figyelembe a legutóbbi évtizedben a pragmatikaelméleten belül tárgyalt jelentésfajtákat. Nem szól az illokúciós jelentésről, sem a pragmatikai (konverzációs vagy konvencionális) implikátumokról, sem a sugallt jelentésről.

Ha a Leech által tárgyalt, valamint az előbb említett jelentésfajtákat tekintjük, akkor először is megállapíthatjuk, hogy a szemantikai jegyekre való bontásnak csak szemantikai jelentés esetén van értelme (a pragmatikai jelentés nem bontható fel jegyekre, különösen nem szemantikai jegyekre). Mármost könnyű belátni, hogy a kognitív jelentésen kívül az összes többi jelentésfajta pragmatikai jellegű vagy legalábbis nagymértékben az. Ebből következik, hogy szemantikai jegyekre való bontásról csak kognitív jelentés esetén lehet szó. Mivel a szemantikai jegyekre való bontás logikai szempontból ekvivalens az igazságfeltételek megállapításával (ha x jegye az L lexémának, akkor annak a mondatnak, amelyben L szerepel, igazságfeltételei közt szerepelni fog egy olyan kijelentés, amelynek predikátuma x , például ha az *agglegény* lexéma szemantikai jegye (*+férfi*), akkor a *Péter agglegény* mondat egyik igazságfeltétele (*Péter férfi*)), a kognitív jelentésnek csak azt a részét tekinthetjük minden további nélkül szemantikai jegyekre bonthatónak, amely befolyásolja az igazságfeltételeket, amely logikai-szemantikai módszerrel is megközelíthető.

A többi jelentésfajta leírásához amúgy sem elegendőek a tisztán szemantikai módszerek: általában és elsősorban pragmatikai módszereket kell segítségül hívnunk.

Ha a szemantikai jegyekkel történő elemzést a kognitív jelentésre korlátozzuk, akkor már nem nehéz belátni, hogy a szemantikai jegyek véges számú halmazt alkotnak ((3) kérdés).

A kognitív jelentés ugyanis a konnotatív jelentéssel, a stilisztikai jelentéssel és az érzelmi jelentéssel szemben pontosan leírható rendszert alkot. A szemantikai jegyek – éppúgy mint a fenológiai jegyek oppozíciót (de nem szükségképpen bináris oppozíciót) fejeznek ki. A szemantikai jegyek tehát megkülönböztető jegyek. A szemantikai jegyek számának végelessége vagy

végtelensége azzal is összefügg, hogy a teljes szókincset kívánjuk-e leírni szemantikai jegyek segítségével vagy nem. Ha például az *elefánt* és a *rinocérosz* közti különbségeket is szemantikai jegyekkel kívánnánk kifejezni, valószínűleg a szemantikai jegyek száma potenciálisan végtelen lenne. A jegyek között kellene ugyanis szerepelnie mindannak, amit az elefántról, illetőleg a rinocéroszról tudunk. A nyelvi rendszer szempontjából azonban ennek a tudásnak nincs jelentősége. A szemantikai jegyeknek csak ott lehet szerepük, ahol nyelvi megfogható, a nyelvi rendszerhez tartozó különbségek (és azonosságok) leírásáról van szó.

Ide kívánczik még egy további szempont: a nyelvi leírásban nem engedhetünk meg olyan szemantikai jegyet, amely csak egyetlen egy lexéma pár közti különbségek leírására használható. Más szóval, a szemantikai jegyeknek minden esetben a lexémáknak egy tágabb osztályának leírására kell alkalmazniuk bizonyulnia. Ha mindezeket a szempontokat nem tévesztjük el szem előtt, akkor nem léphet fel annak a veszélye, hogy a szemantikai jegyekre való „bontás” vég nélkül folytathatóvá válik.

Az 5. kérdésre már részben válaszoltam. A szemantikai jegyekkel való elemzés nem minden lexéma jelentésének leírására alkalmas. Először is ki kell zárunk azokat a lexémákat, amelyek jelentése „enciklopédikus tudásunkból” áll. Ide tartoznak olyan lexémák mint a *kutya*, *macska*, *egér*, *elefánt*, *harapófogó*, *kalapács*, *arany*, *ezüst*, *gyémánt*, *halmazelmélet*, *törzsszám*, *vegyület*, *elegy* stb. De ide tartozik politikai szókincsünk is: *demokrácia*, *kommunizmus*. Ezeknél a szemantikai jegyekkel való elemzés arra korlátozódik, hogy néhány általános jelentéskategóriába (**elvont–konkrét**, **flyé-kony–szilárd** stb.) sorolja őket. A szemantikai jegyekkel történő elemzésből ki kell zárunk a kötőszókat is: *és*, *de*, *vagy*, *mivel*, *mert* stb. Ezeket a jelentélmélet logikai operátoroknak tekinti.

A szemantikai jegyekkel történő elemzést azzal is indokoltta tehetjük, ha kimutatjuk, hogy e jegyek nem a jelentélmélet konstruktumai csupán, hanem reális pszichikai folyamatokat tükröznek. Márpedig a pszicholingvisztikai kutatások többé-kevésbé e mellett szólnak (1. kérdés). Ehhez járul még hozzá az a körülmény, hogy a szemantikai jegyekkel történő elemzés a leírás egyszerűsítését jelenti. A szemantikai jegyek olyan általánosításokat tesznek lehetővé, amelyek-másképpen csak nehézkesen, körülményesen fogalmazhatók meg. Ezen kívül a szemantikai jegyek a szemantikai relációk megfogalmazásában is lényeges egyszerűsítéshez vezetnek. Mind-

ezek alapján úgy látszik, hogy a szemantikai jegyekkel történő elemzés olyan előnyökkel rendelkezik, amelyekkel másfajta szemantikai elemzés nem dicsekedhet (2. kérdés).

A szemantikai jegyek ábrázolásával kapcsolatban (8. kérdés) a legjárhatóbb útnak látszik, ha e jegyeket mint egy kiterjesztett (vagy módosított) kijelentéskalkulus elemi predikátumait fogjuk fel. Az *asszony* szemantikai jegyei között szerepel a [+ felnőtt] jegy. Ez most már így ábrázolható:

(1) *felnőtt (asszony)*.

Köznapibb nyelven: az asszonyról azt állítjuk, hogy felnőtt. Általában az ilyen típusú állítások így írhatók fel:

(2) $f(x)$.

ahol f a predikátum és x az argumentum. Az *asszony* kognitív jelentése (= definíciója) pedig így adható meg:

(3) *felnőtt (asszony) ∧ nőnemű (asszony) ∧ emberi lény (asszony)*.

Nem minden szemantikai jegy írható azonban fel a (2) alakban. Ez vezet el bennünket a 6. kérdéshez. Azokat a szemantikai jegyeket, amelyek (2) alakúak, egyargumentumú szemantikai jegyeknek nevezhetjük. Vannak azonban olyan szemantikai jegyek is, amelyek két, három vagy annál is több argumentumot kívánnak meg. Az egynél több argumentumú szemantikai jegyeket **relációs** jegyeknek nevezhetjük, mert ezek mind valamilyen relációt fejeznek ki. A *Péter kenyeret eszik* mondat például tartalmazza a két argumentumú *eszik* predikátumot (az *eszik* relációt), e mondat szemantikai struktúrája tehát így ábrázolható:

(4) *eszik (Péter, kenyér)*

Háromargumentumú például a következő reláció:

(5) (a) *Péter kenyeret ad Jánosnak.*

(b) *ad (Péter, kenyér, János)*

A szemantikai jegyek tehát osztályozhatók aszerint, hogy hány argumentumúak. Ezenkívül még sok más osztályozás is lehetséges. Így például osztályozhatnánk a szemantikai jegyeket aszerint is, hogy argumentumaik milyen típusúak. Ismert dolog, hogy a kettőnél több argumentumú relációk mind visszavezethetők kétargumentumú relációkra. Ebben az esetben azonban az ilyen kétargumentumú reláció egyik argumentuma komplex (összetett) argumentum. (5)(b) például így is írható:

(6) *Okoz(Péter, birtokol (János, kenyér))*.

Köznapibb nyelven: Péter okozója annak, hogy Jánosnak van kenyere (= hogy János birtokol kenyeret). Itt a második argumentum már összetett.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a szemantikai jegyek nem alkotnak homogén halmazt: a szemantikai jegyek igen sokfélék lehetnek.

II. A TULAJDONNÉV JELENTÉSE

KIEFER FERENC: A TULAJDONNÉV

(In: *Jelentéelmélet*. Corvina. Budapest. é. n. [2000]. 159–160.)

A tulajdonnevek problémája három, lényegében egymástól független módon vizsgálható. A filozófusokat elsősorban a tulajdonnevek referenciális tulajdonsága érdekli, és a tulajdonnévnek általában nem tulajdonítanak jelentést. A filológus figyelmét viszont a tulajdonnév eredetének, elterjedtségének és motiváltságának vizsgálata köti le. A hagyományos névtani kutatások is többnyire filológiai jellegűek. A nyelvészeti kutatást ezzel szemben nem elsősorban a tulajdonnév referenciális tulajdonságai és nem is valamely tulajdonnév eredete, elterjedtsége, motiváltsága érdekli, hanem a tulajdonnév használatának szabályai. Pontosabban: a nyelvészeti kutatás arra vállalkozik, hogy tisztázza a tulajdonnév köznevesülésének mechanizmusát, levonja a tulajdonnév mondattani helyzetéből leszűrhető jelentéstani tanulságokat, és megvizsgálja a tulajdonnév formai tulajdonságait, ill. azok szemantikai vetületét. Az alábbi példák mutatják a nyelvészeti problémák sokrétűségét:

- (33) a/ Tegnap Gereben Zoli járt nálam,
b/ Ismered Sándor Gyurit?
- (34) a/ Valamikor találkoztam egy Szamosközivel.
b/ Ezen a számon nincs semmiféle Szamosközi.
- (35) a/ A kis Dávidok mindig legyőzik Góliátot.
b/ Köztünk is van jó néhány Napóleon.
- (36) a/ Chomskyt nehéz megérteni.
b/ A Chomsky sajnos már elfogyott.

A (33a, b) mondatokban a tulajdonnév klasszikus használatával van dolgunk: a tulajdonnév azt a személyt (dolgot) azonosítja, akinek (amelynek) a tulajdonnév a neve. A filozófust elsősorban (sőt többnyire kizárólagosan) a tulajdonnévnek ez a használata érdekli. A (34a,b) mondatok a tulajdonnév nem referenciális használatát példázzák. A (34a)-ban a tulajdonnév határo-

zatlan névelővel szerepel, ami kizárja a tulajdonnév vonatkozásának egyértelmű megállapítását. A (34b) mondat nyitva hagyja azt a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán valaki, akit Szamosközinek hívnak. A (35a,b) mondatokban a tulajdonnevek köznévvé váltak; a (35b) mondatban jelentésük metaforikus, és a mondat generikus olvasatú. A tulajdonnév metaforikus használata általában feltételezi a tulajdonnév köznevesülését. Más típusú problémával szembesülünk a (36a,b) mondatokban. A (36a)-ban a Chomsky tulajdonnévvel jelölt személy valamely produktumáról, viselkedéséről, beszédéről van szó, a (36b)-ben pedig Chomsky munkájáról (könyvéről). A nyelvészeti (strukturális) szemantikának elsősorban az a feladata, hogy a (35a,b) és a (36a,b) mondatok által felvetett problémákra keressen választ.

*J. SOLTÉSZ KATALIN: A TULAJDONNÉV JELENTÉSE**

(In: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1974. 22–43.)

Hosszú ideig uralkodott a nyelvtudományban és a logikában az a felfogás, hogy a tulajdonnévnek nincs fogalmi tartalma, nem tartalmaz leírást, konnotációt, csak denotációt, önkényes, pusztán hangalakjával utal a leírt dologra stb., röviden: nincs jelentése, J. STUART MILL, FUNKE, KEYNES, BUYSENS, BRØNDAL, GOMBOCZ ennek a nézetnek a fő képviselői. Az újabb szerzők közül ebben az értelemben foglalt állást ULLMANN, P. ZIFF, P. TROST, J. SEARLE és mások. Noha az ellenkező véleménynek is, tudniillik hogy a tulajdonnévnek minden más szóénál gazdagabb a jelentéstartalma, tekintélyes képviselői vannak – így mindjárt a szemantika megalapozója, BRÉAL, továbbá SWEET, JESPERSEN és DAUZAT –, az a nézet, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése, a köztudatba is átment. Mindnyájan tanúi vagy akár részesei lehetünk olyan párbeszédnek „az utca emberei” között, amelyet SØRENSEN idéz példaként: „Mit jelent az, hogy Churchill?” – „Nem jelent semmit, ez egy név. – Persze valójában azt jelenti, hogy »templomdomb« (»church-hill«)”. A tulajdonnév jelentésnélküliségének tétele olyan kicsavart megállapításokra kényszerített egyes szerzőket, hogy csak az tekinthető tulajdonnévnek, amely elszakadt eredeti hangzásától, illetőleg fogalmi tartalmától (BRØNDALLal szemben SØRENSEN felteszi azt a kérdést: vajon úgy kell-e ezt értenünk, hogy Mr. Smith, az államtitkár tulajdonnevet visel, Mr. Smith, a kovács pedig nem?). ULLMANN a tulajdonnevek köznévvé válását, ezt a gyakran vizsgált jelentéstani folyamatot kénytelen úgy felfogni, hogy a tulajdonnév ennek során „jelentésre tesz szert” („acquisition of meaning”). FREGE – aki különben a jelentéselméletnek, a tulajdonnév jelentéselméletének is egyik úttörője – abból a tényből, hogy a tulajdonnevek nem szerepelnek szótárakban és nem lehet őket lefordítani, arra a megállapításra jut, hogy nincs jelentésük; D. SHAWAYDER pedig arra hivatkozva, hogy szótárakban szerepelnek és lefordíthatók, megállapítja, hogy van jelentésük. Nyilvánvaló, hogy

* Az eredeti szöveg jegyzeteit (ezek a szerző által tárgyalt kérdések szakirodalmára vonatkoznak) e tankönyv jellegének megfelelően elhagytam.

mindkét okfejtés hibásan általánosít – némely szótárban vannak tulajdonnevek, másokban nincsenek, némely tulajdonnév lefordítható, némelyik nem – , ezért nem alkalmas bizonyításra.

A tulajdonnév jelentésének kérdésével a logikusok (FREGE, RUSSELL) már a századforduló körül foglalkoztak, de a nyelvészek tulajdonképpen az 1950–60-as években „fedezték fel”. Könyv terjedelmű tanulmányban foglalkozik a kérdéssel és a korábbi nézetek kritikai elemzésével H. S. SØRENSEN és F. ZABEEH. Úttörő jelentőségű MARTINKÓ ANDRÁSnak a Pais-Emlékkönyvben megjelent tanulmánya, amelynek nyomán a magyar nyelvtudományban hamar elfogadottá vált az a nézet, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése; ennek a „consensus”-nak kifejezője az akadémiai leíró nyelvtan jelentéstani fejezetének ide vonatkozó szakasza. A tulajdonnév jelentésének elméleti kérdéseivel foglalkozott BALÁZS JÁNOS, SEBESTYÉN ÁRPÁD és KÁROLY SÁNDOR is. KÁLMÁN BÉLA több kiadást megért ismeretterjesztő könyvében, „A nevek világa”-ban gondoskodik róla, hogy a nagyközönség névtani ismeretei között helyet kapjon ez a megállapítás; a tulajdonnévnek is van jelentéstartalma.

A tulajdonnév jelentése körüli nézeteltérés végső soron magának a jelentés fogalmának különböző értelmezéséből fakad. OGDEN– RICHARDS immár klasszikusnak számító „The Meaning of Meaning” című műve tizenhat, az alpontokkal együtt huszonhárom különböző jelentésdefiníciót vizsgál; a jelentéselméletnek egész sorát veszi kritikai elemzés alá a marxista SCHAFF „Bevezetés a szemantikába” című könyvében. A materialista és racionális szempontból elfogadható jelentésdefiníciók közös mozzanata, hogy a jelentés a jel (a szó) és az általa jelölt valóság közötti valamiféle viszony. Az pedig kétségtelen, hogy ilyen viszony a tulajdonnév esetében is fennáll; a tulajdonnév is jel, márpedig „nincs jel jelentés nélkül”, hangsúlyozza SCHAFF; a tulajdonnév is szó, és mint ilyen „osztódik a szavak alapvető kótoldalúságában, van hangalakja és jelentése”, szögezi le GARDINER.

A tulajdonnév jelentésének tagadói egyrészt szűkebben értelmezik a jelentést – a fajfogalomhoz kapcsolják, általánosítást, leírást követelnek meg tőle –, másrészt a tulajdonneveknek csak egyik, bár kétségtelenül legszembeesőbb típusát veszik tekintetbe. Vitathatatlan, hogy a *János* nevű egyedet nem az általánosítható közös jegyek absztrahálása, nem fogalomalkotás útján nevezték el *János*-nak, mint ahogy az asztalokat *asztal*-nak, a lovakat *ló*-nak. (A lovak közös jegyeit, írja GARDINER, „horsiness” vagy „horse-hood”

absztrakt kifejezéssel foglalhatjuk össze, de a Boileaukban és Claudiusokban nincs semmi „Boileauess”, illetőleg „Claudius-hood”. De már az *Almás*, *Szilvás* nevű helységek, a *Kovács*, *Szabó* családnevű emberek elnevezése közös jegyeken alapul. A név eredeti jelentésének többé vagy kevésbé gyors elhomályosulása más kérdés: az, hogy az *Almás* nevű helységben és környékén már talán egyetlen almafa sincs, hogy a *Szabó* nevű ember leszármazottja esetleg fogorvos, nem azt bizonyítja, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése, hanem hogy sajátos jelentésszerkezete van.

1. A tulajdonnév jelentésszerkezete

A tulajdonnév jelentésszerkezetén a következő tényezők összefüggését értjük: önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és ennek felismerhetősége (átlátszóság).

a) Önkényesség és motiváltság. A saussure-i „arbitraire” fogalmát mindig erősen vitatták; ma általában az a felfogás, hogy a nyelvi jel mint fizikai hangsor önkényes, de a jeltárggyal való viszonya a jel társadalmi természetét illetően szerves, a nyelv fejlődése és a társadalmi tudat úgyszólván teljes mértékben meghatározza. Ami a tulajdonneveket illeti, a *Kovács István* hangsornak valóban semmi közvetlen kapcsolata nincs azzal az emberrel, akinek a neve. Merőben különböző külsejű, jellemű, korú, foglalkozású stb. emberek viselik ugyanezt a nevet; ugyanakkor a Kovács Istvánhoz külsejében, jellemében, korában, foglalkozásában stb. legközelebb álló másik embert esetleg *Szabó Bendegúz*-nak hívják. Mégsem állíthatjuk, hogy ezek a nevek teljesen önkényesek. A névadást erős társadalmi feltételek kötik: a családnévnek törvényben rögzített öröklése, a személynévnek a meglevő névanyagból való kiválasztása, sok esetben családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományok is. A helynévadást rendszerint az elnevezendő objektum tulajdonságai, környezeti tényezők motiválják, vagy – főleg embernevek felhasználása esetén – az emlékeztetés szándéka. Mindig erősen hat a meglevő tulajdonnevek analógiája, a neveknek az előző fejezetben vázolt morfológiai rendszere. Még teljesen új, költött nevek kialakításában is az a fő szempont, hogy „névszerűek”, „névstílusúak” legyenek, tehát lehetőleg minél kevésbé hangozzanak önkényesen. Meglevő nevek modelljéhez igazodtak a XVII. század és a XIX. század eleje között német földön szórványosan jelent-

kező ilyen névújítások, mint *Anmutea*, *Keuschetta Jungferla*, *Blumine*, *Freudine*; a Szovjetunióban a forradalom után divatba jött „profán” nevek, mint *Majeszlav*, *Engelmina* stb. Az önkényesség és a motiváltság aránya különböző lehet. A helynevek és a családnevek keletkezésükkor általában motiváltak, az önkényesség csak abban nyilvánul meg, hogy az elnevező szabadon választhat az elnevezés alapjául alkalmas attribútumok között. Egy vörös szakállú, német származású kovácsot elnevezhettek *Kovács*-nak, *Vörös*-nek, *Szakáll*-nak vagy *Német*-nek; *Szombathely* a szombati vásárnapról kapta magyar nevét, környezeti mozzanatról német *Steinamanger* nevét. A motiváltság idővel eltűnhet, pontosabban múlttá, történetivé válhat, ha pl. *Kovács*-nak a fia csizmadia vagy ha *Fehérvár* fehér várfalait lerombolják. – A személynévadás, az újszülöttek elnevezése látszólag teljesen önkényes, a névadó szabadon választhat a rendelkezésére álló teljes személynévállományból, némely társadalomban bármely szót, hangsort vagy szósort felhasználhat személynévként. Mégis a legtöbb ember meg tudja indokolni, hogy miért kapta, illetőleg gyermekének miért adta éppen ezt a nevet, ha mással nem, azzal, hogy az a név tetszett, tehát szubjektív indítékkal. De vajon a szubjektív motívum nem motívum? GOTTSCHALD éppenséggel a névadás ilyen indítékát nevezi a név „jelentésének”. Természetesen a személynév motiváltsága nem olyan szoros, mint a helyneveké vagy a családneveké. Pétert azért hívják *Péter*-nek, mert az apja is *Péter*, de lehetett volna *Pál* vagy *Tihamér* is; *Szombathely* azonban nem lehetett volna *Szerdahely*, *Kovács* nem lehetett, volna *Szabó*.

Minél nagyobb az elnevezendő egyedek száma, annál jobban érvényesül az önkényesség. Jól megfigyelhető ez pl. a nagyvárosi utcanévadásban, ahol az elnevezők már néha találmányra kénytelenek a szókincs egyes elemeit kihúzni (pl. a budapesti *Vőlegény utca*, *Tigris utca*, *Pemete tér*) vagy a gyártmányok elnevezésében, amelyet újabban olykor számítógépekre bízunk. Némely név önkényessége formai megkötöttségből ered: a versenylovak, az állatkerti állatok sokszor egészen abszurd neveket kapnak, mert a névadás fő szabálya az azonos kezdőbetű (az állat korára, származására vagy tartási helyére utaló információhordozó), s az ezzel kezdődő „névszerű” nevek tartaléka már kimerült. Ezért hívhatják pl. az *Imperial* nevű versenyló egyik utódját *Isztopirin*-nek, egy németországi vadaspark egyik bölényét *Sprachfehler*-nek. Ebben az esetben tehát maga, az önkényesség motivált, de előfordul az is, hogy a motiváltság önkényes, pl. amikor a gyártó nevét használják fel

márkanévként: merő véletlen, hogy *Singer* varrógépeket gyártott és *Hardtmuth* ceruzákat, nem pedig megfordítva.

b) I n f o r m á c i ó t a r t a l o m . A tulajdonnév jelentésnélküliségének hirdetői rendszerint arra hivatkoznak, hogy a tulajdonnév nem közöl információt, J. ST. MILL szavával: nem konnotatív. Pedig ha egy idegen városban a vasútállomáshoz akarunk eljutni, és rátalálunk a *Vasút utca*-ra, egész bizonyosan célhoz érünk, valamint akkor is, ha a kilátást keresve felmegyünk a *Látóhegy*-re vagy a *Kilátódomb*-ra. De van bizonyos információtartalma a *Kovács István* névnek is: elárulja, hogy viselője magyar férfi, egy *Kovács* nevű apának a fia, s valamelyik őse kovácmesterséget folytatott (a házasságon kívüli születés, örökbefogadás, névváltoztatás eseteit kivéve). Az *özv. Szabó Józsefné* név jelöli viselőjének családi állapotát, a *dr. Nagy Pál* név viselőjének iskolai végzettségét, társadalmi státusát is. Ez már nem elhanyagolható információmennyiség.

(Kérdés persze, hogy egy emberrel kapcsolatban ezek-e a legfontosabb információk.) A *Balatonakarattya*, *Csanádpalota* típusú helynevek meglehetősen pontosan lokalizálnak: a név informál arról, hol kell az illető helységeket a térképen keresnünk. Fontos információhordozók a tulajdonnévi formán-sok, a földrajzi köznevektől (*-vár*, *-hegy*, *-tó* stb.) olyan mesterséges alaki rendszer exponenseiig, mint az egy évjáratbeli vagy egy érvonalbeli lovak nevének azonos kezdőbetűi. Információs értéke lehet továbbá a meghatározott földrajzi területekre vagy társadalmi csoportokra jellemző neveknek és névtípusoknak (pl. az *-ac*-ra, végződő nevű francia helységeket Dél-Franciaországban, az *-ow*-ra végződő nevű német helységeket Kelet-Németországban kell keresnünk; azok az oroszok, akiknek a családneve *-ih*-re végződik, szibériaiak; bizonyos bibliai személynevek viselői rendszerint protestánsok stb.), persze csak azok számára, akik ezekkel a tényekkel ismerősek. Az idegen nevek információtartalma a nyelvi hovatarozás, ha legalább némi fogalmunk van az illető nyelvről. GARDINER szerint az olyan nevek, amelyek a névviselő nemét, nemzetiségét, hazáját szuggerálják (*John* és *Mary*, *Heinrich* és *Giovanni*, *Freiburg* és *Deauville*), „kevésbé tiszta tulajdonnevek, mint a legtisztábbak” („less pure proper names than the purest”). De még a „legtisztább”, merőben idegen, ismeretek híján megállapíthatatlan nyelvi hovatarozású tulajdonneveknek is (pl. *Posof*, *Yeotmal*, *Kenora*) van egy minimális információtartalma: az, hogy tulajdonnevek, tehát viselőiknek lehetséges köre a világ összes létezői közül azokra az egyedekre korlátozódik,

amelyeknek tulajdonnevet szokás adni. Noha ez az információ, amelynek hordozója a nagybetű, csak írásban és csak bizonyos írásrendszerekben érvényesül, még mindig több, mint amennyi információt egy – akár anyanyelvi – közszó közöl azzal, aki azt sohasem hallotta, jelentését egyáltalában nem ismeri. A *vértetek* szóról pl. első hallásra azt sem tudjuk, hogy főnév-e vagy ragozott ige.

A szavak információtartalma nem azonos a jelentéssel. Amiért a *vértetek* szó sok ember számára nem mond – nem „jelent” – semmit, nem állíthatjuk azt, hogy nincs jelentése. A jelentést megismerhetjük a jelölt dolog megismerése, illetőleg megnevezése útján („Mi ez?” – „Vértetek”; „Mi az, hogy vértetek?” – „Ez”) vagy pedig definíció útján („A vértetek a parasztház vesszőfona-dékból vagy deszkából készült oromfala”). Ugyanez áll a tulajdonnevekre. Ha nem ismerjük *dr. Nagy Pálné*-t vagy *Mátraverebélyt*-t, e nevek jelentése a név információtartalmára korlátozódik: csak annyit tudunk, hogy egy egyetemi végzettségű magyar férfi feleségéről, illetve egy Mátra vidéki helységről van szó. De ha ismerjük vagy megismerjük őket, fogalmat alkothatunk róluk, amelyhez a név kapcsolódik, s amelyet a név felidéz: megismertük a név jelentését. A számunkra minimális információtartalmú *Yeotmal* névről is megállapíthatjuk – lexikon, atlasz segítségével –, hogy egy indiai várost jelöl: a név „jelentést nyer”, pontosabban szólva, megismerjük (Indiában milliók számára ismert) jelentését.

A tulajdonnév információtartalma és jelentése közé nemcsak azok tesznek egyenlőségjelet, akik e két dolog meglétét tagadják; vannak, akik a tulajdonnév jelentésének az információtartalmat tekintik. Erre vall TEMESI MIHÁLYnak a MMNyR.-beli fejtegetése: „A tulajdonnévnek is van tartalma (...) szinte alig észrevehető a tulajdonnévnek jelentéstartalmat asszociáló szerepe a jelentéstől függetlenebb, pusztán azonosító-megkülönböztető használathoz képest. Mindamellet *a Lenin*, *a Magyarország*, *a Bánk bán* tulajdonnév jelentését mindannyian ismerjük”, valamint KÁLMÁN BÉLA-nak „A nevek világa” bevezetőjében felhozott példái: „a tulajdonneveknek (...) mégis rendszerint van valami jelentéstartalmuk (...) Ha a *Molnár János* nevet halljuk, akkor – anélkül, hogy az illető személyt ismernénk is – tudjuk már, hogy egy magyar férfiről van szó. Az *Yvette Leblanc* név viselője valószínűleg francia nő.” Ezzel szemben FARHANG ZABEEH hangsúlyozza, hogy a tulajdonnév információtartalma nemcsak hogy nem azonos a jelentéssel, hanem nem

is része a jelentésnek. Ezzel nem értünk egyet, hiszen aligha képzelhető el jelentés információtartalom nélkül.

A tulajdonnév információtartalma is elhomályosulhat idővel, ha pl. a *Gyár utcá*-ban levő gyár eltűnik a föld színéről – ilyenkor az információ a múltra vonatkozik, történeti értékű –, sőt félrevezető is lehet: *Düsseldorf*-ot neve alapján falunak vélnénk.

c) **D e n o t á c i ó**. Denotáción a jelnek, a szónak, a névnek a vele jelölt dologra – a denotátumra vagy deszignátumra – való vonatkozását, vele való kapcsolatát értjük. „Valamely nyelvi jelnek annyi jelölési értéke (*vd* [= valor designandi]) van, ahány designatumra (*od* [= obiectum designatum]) lehet vonatkoztatni – írja BALÁZS JÁNOS –. A *madár* szónak pl. egy adott időpontban annyi jelölési értéke van, ahány ilyen szárnyas állat létezik akkor összesen, mivel e szót elvileg ezek bármelyikére vonatkoztathatjuk.” A közszók jelentése e jelölési értékek vagy denotációk általánosításából adódik.

A „jelentés” – „denotáció” fogalom párt a különböző szerzők más-más terminuspárral jelölik. Ami RUSSELL szóhasználatában „jelentés és denotáció” (meaning – denotation), az FREGÉNél „értelem és jelentés” (Sinn–Bedeutung), CASSIRERNél „jelentés és jelölés” (Bedeutung – Bezeichnung), BLACKNél „értelem és referencia” (sense – reference), CARNAPnál „intenzio és extenzio” és így tovább. A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval, MARTINKÓ fogalmazásában „a jelölt dolog tudati képével”. Ha a tulajdonnév több egyedre vonatkozik, több denotációja, következésképpen több jelentése is van.

Gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy a tulajdonnév jelentése nem azonos a denotációval, de azzal is, hogy a tulajdonnév jelentése a denotátum. Látni való, hogy a „denotáció” és a „denotátum” kifejezések használatában is zavar van. Ha a denotátumon a jelölt dolgot értjük (azt, amit angolul és franciául – kevéssé szerencsés kifejezéssel – „referent” -nek, „référent” -nak, „référende” -nak is neveznek), denotáción pedig a jel és a denotátum viszonyát, az idézett állításokban csak fel kell cserélni a „denotáció” -t és a „denotátum” -ot, és máris egyetértünk velük. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnév jelentése nem maga a jelölt dolog – ennek logikai bizonyításától bizvást eltekinthetünk –, hanem a jelölt dologra való vonatkozás. Denotációja és jelentése azoknak a szavaknak és neveknek is van, amelyeknek

denotátuma nem létezik a valóságban, nem úgynevezett „spaciotemporális entitás”, hanem képzeletbeli, pl. mitológiai vagy irodalmi alak, objektum.

d) **K o n n o t á c i ó**. A konnotációt a különféle szerzők ugyancsak eltérően értelmezik; mint láttuk, némelyek MILL szóhasználata nyomán az információ, leíró értéket nevezik így, mások pedig – nyelvlélektani értelemben – a szó, illetőleg a név asszociatív értékét, képzetfelidéző erejét. (A kettő között néha nem is lehet éles különbséget tenni.) Sokan hangsúlyozzák, hogy a név jelentésének semmi köze sincs a névviselő tulajdonságaihoz, sem a denotátummal kapcsolatos ismereteinkhez. A tulajdonnév meghatározott egyedi létezőt jelöl (= jelent), jelentése objektív, az általa felidézett képzetek, a hozzá fűződő asszociációk azonban esetenként és alkalmanként különbözők, *nemegyszer* szubjektívek lehetnek. A *Karinthy Frigyes* név objektív jelentését viszonylag könnyű megfogalmazni – SØRENSEN formulája szerint – így: „az a magyar író és humorista, aki Budapesten 1887-ben született és Siófokon 1938-ban halt meg”, de a névhez az egyik ember az irodalmi karikatúrát asszociálja, a másik az agyműtétet; másképp reagál rá, aki személyesen is ismerte, aki csak műveit ismeri és aki csak hallott róla, sőt az anekdota szerint volt olyan ember is, akiben a *Karinthy Frigyes* név csak ezt a képzetet keltette: „a Böhm Aranka férje”. Ezeket a szubjektív asszociációkat valóban nehéz begyömöszölni az objektív jelentés határai közé, de aligha tagadhatjuk, hogy hozzátartoznak „a jelölt dolog tudati képéhez”. Másfelől viszont a *Kramarik Emil* név semmiféle képzetet nem kelt bennem, mert nem ismerem viselőjét; ettől függetlenül a névnek van jelentése, hiszen így hívnak valakit. A nyelvlélektani értelemben vett konnotáció, a név asszociatív értéke tehát nem azonos a jelentéssel, de az asszociációknak legalább egy része – azok, amelyek a névviselő objektív tulajdonságaihoz fűződnek – nem választható el tőle. Ennek igen fontos szerepe van a tulajdonnevek átvitt, metaforikus és metonimikus használatában és köznevesülésében. Ha a *Maecenas* név jelentéséhez nem tartozna hozzá az ’írók, művészek pártfogója’ képzet, nem alakulhatott volna ki a *mecénás* köznévi. A névviselő objektív tulajdonságaitól független, szubjektív asszociációknak azonban valóban nincs közük a jelentéshez. A *Szépkenyerűszentmárton* helységnév bennem kellemes, vonzó képzeteket kelt, anélkül, hogy fogalmam lenne a névviselő valóságos tulajdonságairól. Az ilyen természetű asszociációknak a névstiliztikában jut jelentős szerep.

FREGE szerint az *Arisztotelész* tulajdonnév „jelentése” (azaz denotációja) mindig azonos, de „értelme” lehet ’Nagy Sándor nevelője’ vagy ’Platón tanítványa’. Ez a különbség nem más, mint a komplex jelentéstartalom egyik vagy másik mozzanatának előtérbe kerülése, és közszavaknál ugyanúgy előfordul. Szinte közhely, hogy pl. a *ló szó* „mást jelent” a kocsisnak, mint a lóverseny játékosnak vagy a mészárosnak. Az *Anglia* név Petőfinek ebben a prózarészletében: „Széchenyi olyan ember, ki a fogpiszkálót is *Angliából* hozatja magának” az ’iparilag fejlett ország’ jelentésmozzanatát domborítja ki; egy másik Petőfi-szövegben pedig, ellentétbe állítva az elmaradottság képzetét keltő helynevekkel, ’haladó ország’-ot jelent: „London *Angliában* fekszik, Beje pedig Anticyrában vagy Krähwinkelben vagy pláne Magyarországon.”

e) Az etimológiai jelentés viszonya a tulajdonnévi jelentéshöz. A tulajdonnevek egy jelentékeny részének közszoói jelentése is van, a név etimológiája világos: ezt a típust nevezzük szónéveknek. E nevek többnyire erős információs értékű, leíró nevek (*Sárga-folyó, Sziklás-hegység, Lánchíd, Nemzeti Színház, Csehszlovák Szocialista Köztársaság* stb.); kisebb hányaduknak leíró és információs értéke csak az összefoglaló fajfogalmat megnevező közszoói elemre (formánsra) korlátozódik, a megkülönböztető, egyedítő elem, bár motivált, de nem leíró, a névviselőre jellemző információt nem közöl (pl. *Szabadság-hegy, Jóreménység foka*). A névadás motivációja könnyen múlttá válik, elhomályosul, az eredetileg leíró név ezáltal elveszti leíró jellegét, de továbbra is átlátszó etimológiája szónév marad (*Kovács, Veres, Nagy* családnevek stb.). Ha a leíró jellegét elvesztett szónévek egy későbbi viselője történetesen olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely megfelel az eredeti közszoói jelentésnek – tehát ha *Kovács* valóban kovácsmesterséget folytat, *Nagy* valóban nagy termetű –, ez nem több véletlen egybeesésnél, nem állítja helyre a név leíró jellegét. Az *Ember, Mann* stb. családnevek esetében sem gondolunk a közszoói jelentésre, noha viselőjük valóban ember.

A tulajdonnév leíró és információs értékének elhomályosulását gyakran követi a hangalaki módosulás; a tulajdonnevek is alá vannak vetve olyan nyelvtörténeti folyamatoknak, mint a szavak kihalása vagy egyik nyelvből a másikba való vándorlása. Ezek következtében a tulajdonnevek egy részének nem csupán leíró és információs értéke, hanem teljes egészében vett közszoói alapja is elhomályosul, s kialakulnak az úgynevezett jelnevek, amelyeknek közszoói jelentésük nincs (*János, Duna, Egyiptom* stb.), sőt többnyire még azt

sem árulják el, hogy viselőjük a létezőknek melyik kategóriájába tartozik, hacsak nincsenek valamely jellegzetes névformánssal ellátva. Noha a névfejtés igen nagy számú jelnév közszói eredetét kiderítette, sőt némelyeknek a megfejtéséhez még etimológiai kutatás sem kell, pusztán némi idegennyelvismeret, egy-egy nyelv szempontjából jelnévnek számít mindaz, amelynek azon a nyelven nincs közszói jelentése (pl. a magyarban *Viktor*, *Müller*, *Visegrád*, orosz nyelvterületen *Kronstadt*, angol nyelvterületen *Los Angeles* stb.).

A jelnevek gyakran valamely közszói elemmel kombinálódnak: ez lehet a magasabb fogalmi kategóriát megnevező szó (*Kaposvár*, *János-hegy*, *Rákóczi út*), megkülönböztető jelző, jelzői szerepű határozó (*Újpest*, *Boulogne-sur-mer*), képző (*Ormánság*, *Somogyi*), többesjel (*Kárpátok*). A „tisza” jelnevekhez képest ezeknek a kombinált neveknek nagyobb az információtartalmuk.

Amikor egy név etimológiája elhomályosult, szónévből jelnévvé vált, előfordul, hogy analógiásán (úgynevezett népetimológiával, de gyakran mesterséges úton) más közszóhoz kapcsolják. Így érezzük bele a latin *Prisca* névből alakult *Piroská*-ba a *piros*, a héber-arámi eredetű *Barnabás* rövidüléséből keletkezett *Barná*-ba a *barna* színnevet; az oroszok a görög eredetű *Tyihon* (<*tükhé* 'szerencse') nevet a *tyihij* 'csendes' szó származékának érzik, a forradalom után a német *Gertruda* nevet a „*geroina truda*” 'munka hősnője', az arab-spanyol eredetű *Elmirá-t* az „*elektricitet + mir*” 'elektromosság + béke' elemeiből alakult mozaiknévnek fogták fel.

f) A t u l a j d o n n é v j e l e n t é s s í k j a i . A tulajdonnév jelentéséről, mint láttuk, többféle értelemben beszélhetünk. Némelyek az etimológiai (közszói vagy szótári) jelentést értik rajta: így kell olvasnunk pl. a MUNK. névcikkeiben szereplő magyarázatokat („*Fülöp*, [...] Jelentése: lókedvelő”); mások a névadás indítékát nevezik jelentésnek. E munkában a tulajdonnév jelentését a denotációval azonosítottuk. Ám a tulajdonnévnek, mint minden nyelvi jelnek – sőt általában minden nyelvi szekvenciának – van egy elvont jelentéssíkja is, az úgynevezett metanyelvi sík, amelyen a jel önmagát jelenti: ez az a u t o n i m j e l e n t é s ; a tulajdonnevek esetében „metanév”-nek mondhatjuk. GARDINER a denotátumától elvonatkoztatott tulajdonnevet „disembodied proper name”-nek nevezi. A névkutatásnak, általában a nyelvtudománynak a metanév a tárgya: a név mint hangsor, mint nyelvtörténeti képződmény, mint etimológiai megfejtésre váró szó, mint

szociolingvisztikai jelenség stb.; a névviselővel való összefüggés, tehát a denotatív jelentés sem marad ugyan figyelmen kívül, de inkább csak mint kutatási eszköz vagy támpont szerepel a névtudományban. A tulajdonnév autonim jelentése a mindennapi életben is igen gyakran előtérbe kerül, amikor ilyeneket mondunk: „*Péternek* hívják”, „*Péter* a neve”, „*Péter* szép név, gyakori név, divatos név” stb. A metanévnek az egyéb nyelvi jelek autonim jelentéséhez képest aránytalanul széles körű használata talán szintén szerepet játszott abban, hogy a tulajdonnevek jelentéséről, mármint a denotatív jelentésről olyan sokáig nem akartak tudomást venni.

A tulajdonnévnek egy további jelentéssíkja figyelhetünk fel az ilyen, ugyancsak mindennapi megnyilatkozásokban; „a *József*ek március 19-én tartják névnapjukat”, „Nagy Mária most már *Szabóné*”, „Petőfi eredetileg *Petrovics* volt”, „az osztályban három *Kovács* van”. A tulajdonnév jelentése ezekben az összefüggésekben 'X nevet viselő egyed'. Ez a jelentéssík természetesen nemcsak embernevekben van meg; ilyeneket is lehet mondani: „Magyarországon több *Galya-tető* van”, „Fertőd azelőtt *Eszterháza* volt”, „a két *Németország*” stb. Irodalmi szövegekben a tulajdonnévnek ez a használata néha sajátos jelentéstöbbletet nyer. Amikor Shakespeare Coriolanusa átmege az ellenséges volszkokhoz, s ott bizalmatlanul fogadják, így szól: „Nem érdemeltem jobb fogadtatást, Mert hisz *Coriolanus* vagyok” (Petőfi fordítása). Ebben a szövegösszefüggésben a *Coriolanus* név jelentésébe – 'olyan ember, akit Coriolanusnak hívnak' – belejátszik az a képzet, hogy olyan nevet visel, amely a volszkokat a Coriolinál fölöttük aratott győzelemre emlékezteti. S hogy még egy Shakespeare-példát idézzünk, Júliának az erkélyjelenetben elhangzó híres szavaiban: „Ó, Romeo, mért vagy te *Romeo*? „a második *Romeo* jelentése tulajdonképpen 'Montague', azaz 'az ellenséges család tagja', amint az a folytatásból is kiderül: „Tagadd meg atyád és dobd el neved! S ha nem teszed; csak esküdj kedvesemmé S majd én nem leszek *Capulet* tovább!” (Mészöly Dezső fordítása).

III. KOGNITÍV SZEMANTIKA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A MAGYAR BIRTOKOS SZERKEZET JELENTÉSTANA, KOGNITÍV KERETBEN*

(In: Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Akadémiai Kiadó. Bp. 2005. 47–54.)

3. A kognitív nyelvtan

A birtokos szerkezet kognitív leírásához szükséges az elméleti háttér vázolása. A kognitív nyelvészet alapelvei a következők (elsősorban Langacker (1987, 1–55) alapján; magyarul részletesebben 1. továbbá Tolcsvai Nagy (2003, 297–303)):

- a kognitív nyelvtan nyelvhasználati alapú modell, fő tétele a nyelv fogalmi megalapozottsága, ezért nem formális elmélet, hanem empiria és elmélet kölcsönhatását kívánja megvalósítani;
- törekszik a nyelvi jelenségeknek a természetes (nagyobb szerkezeti egységeikben való) elemzésére és leírására;
- a prototípuselvet érvényesíti (például a nyelvi besorolás fokozati jellegében);
- minden nyelvi egységet összetett szerkezetnek tekint;
- a nyelvtani szerkezetek nyíltak, nincs mögöttes vagy mélyszerkezetük;
- a nyelvet mint tudást a párhuzamosan megosztott műveleteken alapuló probablisztikus viselkedésként modellálja;
- az általánosításokat a nyelvhasználati alapú és adatozású elméletben a konvencionális ág és a tipikalitás fokával állítja viszonyba;

* A tanulmány eredeti szövegéből a 3–5. részt tartalmazza e szöveggyűjtemény, a szerző jegyzeteit (ezek nagyobbbrészt a szakirodalomra vonatkoznak) e tankönyv jellegének megfelelően elhagytam.

- a nyelvi szerkezeteket a kognitív folyamatokhoz, műveletekhez viszonyítja (1. még Langacker 1999, 95–98).

A kognitív nyelvten nem (vagy elsősorban nem) a priori jellegű, hanem a leírást az adatok természetéhez igazítja, a posteriori. Az elméleti kereten belül a Langacker-féle kognitív nyelvten legfontosabb tételei a következők (vö. főképp Langacker 1987):

- a nyelvten és a fonológia nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot,
- a nyelvten a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók,
- a nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: az absztrakció/sematizáció és a kategorizáció (a prototípuselv alapján),
- a szimbolikus nyelvi egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege; a begyakorlottság mértékétől függ (az automatizáltság, begyakorlottság az egyén tudására jellemző, a konvencionáltság közösségi),
- a szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le,
- a tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

Mindennek következtében az összetett nyelvi kifejezések (szintagmák, mondatszerkezetek) jelentése nem az építőköcka-elvre épül, tehát egy összetett szerkezet jelentése nem egymás mellé helyezett nyelvi kifejezések pusztán összege, hanem e kifejezések kölcsönös konceptuális és jelentéstani viszonyban állnak egymással. A viszonyoknak nem a taxonómiája, valamely a priori kategorizáció szerinti meghatározása és felsorolása adja a szemantikai leírás lényegét, hanem az a belátás, hogy a világ dolgait, jelenségeit, folyamatait többféle módon tudjuk leképezni fogalmilag, és többféleképpen tudjuk leképezni nyelvi kifejezésekkel. Legalább ennyire fontos, hogy ezeket a dolgokat,

folyamatokat a maguk összetettségében, összefüggéseikben fogalmiasítjuk, mert ezek a mindennapi megismerésben nem magukban állnak a világban, nem magukban tapasztalhatók, hanem más dolgokkal, viszonyokkal, folyamatokkal való viszonyukban. Egy dolog konceptualizálása, részletesebb kidolgozása nyelvi szerkezetekben gyakran más dolgokkal való különböző viszonyokban történik.

A legáltalánosabb ilyen viszony az előtér/háttér megkülönböztetés. Az ige és a (vonzat- vagy esetgrammatikákban) vonzataiként számon tartott főnevek kölcsönös kidolgozási viszonyban állnak egymással, a morfológiai és szintagmatikus szerkezetek alapvetően szemantikai kölcsönviszonyban álló elemek kompozitumszerkezetei. A kompozitumszerkezetet alkotó komponensszerkezetek jelentésszerkezeteinek egyes sematikus összetevői megfelelnek egymásnak; például a *fiú fut* kompozitum-szerkezetben a *fiú* főnév kidolgozza a *fut* sematikus jelentésének egyik alszerkezetét, elsődleges figuráját, trajektorát, egyúttal a *fut* ige előhívja, profilálja a *fiú* főnév jelentésmátrixának egyik összetevőjét, a gyors, akaratlagos mozgást. Az aszimmetrikus előtér/háttér megkülönböztetés nem csupán az ige-főnév vonzatkapcsolatban jelentős, hanem általánosan is. Az általánosan felfogott viszonyban az előtérben álló entitás a trajektor, a háttérben álló entitás a landmark, A trajektor a 'röppálya' jelentésű *trajectory* szóból ered, itt 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg' jelentésben, de nem feltétlenül 'mozgó' jellegű, jelentése a landmark kognitív kifejezéssel együtt értelmezhető. A nem nyelvészeti szövegekben 'határákő, tájékozódási pont' jelentésű *landmark* szó itt 'amihez képest valami más az előtérbe kerül, meghatározható' értelemben használatos.

Más esetekben, például az anaforáében, ahol prototipikusan két főnév vagy főnévi funkciójú nyelvi kifejezés kapcsolata jön létre, az egyik kifejezés mintegy kiindulópontként, referenciapontként szolgál a másik feldolgozásához. E viszony is jellegzetesen aszimmetrikus, csakúgy mint a birtokos szerkezet. A birtokos szerkezet hierarchiájában a szerkezeti tagok általában nem cserélhetők fel: *a fiú keze* — **a kéz fiúja*; ha felcserélhetők, más szemantikai szerkezet jön létre, mert mindkét főnévvel jelölt fogalom funkcionálhat birtokosként és referenciapontként, például *a tulajdonos háza* – *a ház tulajdonosa*, *az apa lánya* – *a lány apja*.¹² A felcserélhetőség ezért „formális”.

A világ dolgainak, jelenségeinek, folyamatainak fogalmi feldolgozása, konceptualizálása nem valamely egyetlen, tárgyias nézőpontból történik,

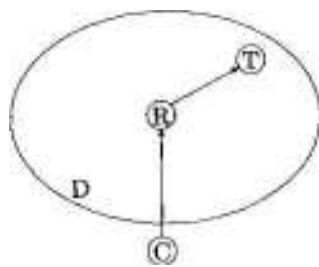
hanem mindig valamely konceptualizáló révén. A konceptualizációnak vannak kognitív mintái, amelyeket egyes közösségek már rögzült, konvencionált nyelvi szerkezetekben tartanak számon. A gyakori, konvencionált formák általában könnyen kezelhetők, belső szerkezetüket nem kell külön feldolgoznia a beszélőnek vagy a hallgatónak, de ez természetesen nem zárja ki az újraelmélyítés lehetőségét spontán beszédben.

4. A referenciapont

Az eddigiek alapján a következő modell állítható föl. Vannak olyan nyelvi kifejezések, amelyek valamely dolgot egy másik dolog megnevezésén, aktiválásán keresztül tesznek elérhetővé. A példa (4)-ben ezt a mentális utat nyíltan kifejezi:

(4) Ismered Jánost? A fia most kapott Oxfordba ösztöndíjat.

(4) első mondatában *János* a referenciapont, a mentális kiindulópont (olyan entitás, amelyről valamilyen ismeretük van a beszéd partnereknek), és az ő mentális leképezésén keresztül jutnak a beszélő tényleges témájához, céljához, János *fiához*. Az 1. ábra a (4) példáján bemutatott modellt részletezi. C a konceptualizáló, R a referenciapont (a mentális kiindulópont), T a konceptualizáló által a referenciaponton keresztül elérendő fogalmi cél, a nyíl a konceptualizáló mentális ösvényét jelzi, és végül D azt a domíniumot, fogalmi régiót, amelyhez a referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít.

C = konceptualizáló
 R = referenciapont
 T = cél
 D = domínium

1. ábra

Az 1. ábrán bemutatott kognitív műveleti modell – mint jeleztem – többféle nyelvi szerkezet leírására alkalmas, többek között a birtokos szerkezetére.

A referenciapont-szerkezet létrehozása azzal a képességgel hajtható végre, amellyel lehetséges

„egy entitás konceptusának az előhívása annak a céljából, hogy mentális kapcsolatot létesítsünk egy másikkal, azaz kiválasszuk azt az egyedi tudatos figyelem számára.”

(Langacker 1999, 173)

Az egyes kognitív képességek és a konceptuális archetípusok közötti viszony a referenciapont-szerkezetben is alapvető. A konceptuális archetípusok erősen tapasztalati fogalmak (ilyen például az emberi test, arc, a diszkrét fizikai tárgy, a kanonikus tranzitív esemény). A referenciapont-szerkezet alkalmazása alapvető kognitív képesség, mellyel egy szintén alapvető nyelvi kategória, a birtoklás (a birtokos szerkezet) mint egy konceptuális archetípus leképezése áll összefüggésben (Langacker 1999, 171–173).

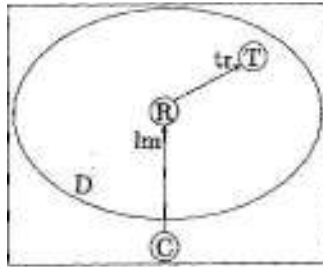
A referenciapontként szolgáló entitás azért töltheti be ezt a funkciót, mert a konceptualizáló számára könnyebben hozzáférhető, aktiválható, mint a cél. A referenciapont aktivált volta miatt feltűnőbb a konceptualizáló figyelmé számára, mint a környezete. A könnyebben hozzáférhető entitás fogalma megnyit egy olyan tartományt, domíniumot, amelyben a célt már könnyű elérni. A mindennapi észlelésben ennek számos példája lehet. Például távoli vagy kisméretű fizikai tárgyak vizuális azonosítását gyakran végezzük valamely közelebbi vagy nagyobb fizikai tárgyhoz képest. Ennek nyelvi leképezése különböző kifejtettségi fokon történhet.

A referenciapont-szerkezet dinamikus nyelvi jelenség (Langacker 1999, 174, 361kk). A dinamikusság a kognitív nyelvészet értelmezésében a nyelvi egységek feldolgozásának időbeliségéből, párhuzamosságából és egymásra következéséből ered. A referenciapont-státust egy entításmegnevezés addig tölti be, amíg e funkciója ki nem merül, tehát amíg a konceptualizálót el nem vezet a célhoz. Az itt magában vizsgált nyelvi szerkezetben a feldolgozási folyamat elején a referenciapont ((4)-ben *János*) a figyelem előterében áll, könnyen aktiválható. A feldolgozási folyamat későbbi szakaszában a cél (*János fia*) kerül a figyelem középpontjába, mert a referenciapont révén már köny-

nyebben hozzáférhetőnek számít. Van Hoek (1997, 55) megfogalmazásában a fogalmi szerkezet egy szintjén a referenciapont kiemelkedően feltűnő entitás, így a konceptualizáló kiválasztja azt a figyelem számára. Egy másik szinten a referenciapont nem áll a figyelem középpontjában, hanem a háttér erősen aktív, de szubjektív része marad. A cél a feldolgozási folyamatban szintén referenciaponttá válhat. A birtokos szerkezet többek között e tulajdonságával képes nagyobb szerkezetekbe, például tagmondatba beépülni. Mind Langacker, mind van Hoek hivatkozik Chafe (1994) és MacWhinney (1977) korábbi elméletére, melyben hasonlóan dolgozták ki a kezdőpont fogalmát.

5. A birtokos szerkezet

A referenciapont-szerkezet egy jellegzetes kognitív művelet sémájaként összefüggést mutat a birtoklás nyelvi kifejezésével. A birtokos szerkezetben egy entitás (a birtokos) referenciapontként jelenik meg annak érdekében, hogy mentális kapcsolatot létesítsen egy másik entitással (a birtokkal). A birtokossal való viszonyban a birtok típusának egy megvalósulását (instanciáját) lehet kiválasztani. Így *a fiú könyve* szerkezetben a *fiú* fogalma funkcionál referenciapontként, amelyen keresztül el lehet jutni a *könyv* típus egy meghatározott egyedéig, *a fiú*-val való társítás révén. A domínium konceptuális struktúra, amely azokat a fogalmakat (konceptuális entitásokat) tartalmazza, amelyekhez a referenciapont révén hozzá lehet férni. Mint főntebb szó volt róla, a referenciapont feltűnő entitás a domíniumon belül, egyúttal szubjektív háttér is; a domínium fogalmi szerkezetei a referenciaponthoz viszonyítva konstruálódnak meg (van Hoek 1997, 55). A birtokos szerkezetben ez a kapcsolat két dologszerű entitás viszonyában jön létre. A birtokos hajlamos topik funkciót betölteni (Givón 1984; Taylor 1994), ill. a topik tagmondatban, szövegben referenciapontként funkcionálni (Langacker 1999, 173). A birtokos mint referenciapont jól felismerhető az észlelési viszonyokban, például a *kocsi kormány* szerkezetben a *kocsi* referenciapontként a *kormány* lokalizálását teszi lehetővé (melyet segít a rész-egész viszony). A birtokviszony kognitív sémáját a 2. ábra mutatja be.

tr = trajektor
lm = landmark

2. ábra

Langacker magyarázatában a birtokos morféma (az angolban a birtokos névmás vagy a *'s* végződés) profilálja (jelöli) magát a referenciapont-szerkezetet. Ez esetben a viszony másodlagos figurája (landmarkja) a referenciapont, elsődleges figurája (trajektora) pedig a cél, amelyhez fogalmilag a referenciaponton keresztül lehet mentálisan eljutni. E modell sajátos kettősséget mutat: egyrészt a birtokhoz való mentális hozzáférés a birtokoson mint referenciaponton keresztül válik lehetővé, másrészt a birtok a szerkezet „feje”, „alaptagja”, mellyel a birtokos módosító vagy meghatározó viszonyban áll. A kettősséget a műveleti feldolgozás, a szerkezet dinamikus jellege oldja fel.

A birtokos szerkezetben mint referenciapont-szerkezetben a referenciapont (a birtokos) tehát a következő funkciókat látja el:

- kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt),
- kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként),
- a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

Mindez röviden a következőképpen mutatható be az (5) példáján:

(5) a fiú keze

– A *fiú* referenciapont domíniuma a FIÚ fogalmi szerkezete, ill. jelentésmátrixa. Ez a jelentésmátrix vagy a korábbi kontextus révén profilálódik (vagyis egy aktív zóna jut szerephez), vagy a cél hajtja végre ezt a műveletet a prototipikus, egészként értett jelentésen.

– A *fiú* referenciapont a szubjektív háttér részeként, az entitás megkonstruálásának folyamatában a FIÚ fogalmat választja a cél, itt a KÉZ (egy specifikus kéz) konceptualizálására,

– A *fiú* referenciapont mint könnyen hozzáférhető entitásfogalom eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, a *kéz*-ig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

– Az így végbemenő feldolgozási művelet során tehát a FIÚ és a KÉZ közötti szemantikai megfelelések, ill. kidolgozási viszonyok is egyértelműsödnek.

A birtokos szerkezet szemantikai jellemzésének lényegét nem érinti a sorrend, a fentiek érvényesek a *keze a fiúnak* szerkezetre is, a két szerkezet közötti különbség inkább nézőpontbeli, mert a magyarban föltehetőleg az elől álló kifejezés nyit meg semleges kiindulópontot (erről 1. alább). Az így szemantikailag jellemzett dinamikus szerkezet mintát ad a birtokos szerkezet poliszemiájának megközelítéséhez is. Az *a fiú keze* birtokos szerkezetben például a FIÚ által megnyitott domínium tartalmazza az EMBERI TEST konceptust, azt, hogy annak vannak részei, és ezek közül egy a KÉZ. Ebből magyarázható ebben az esetben az egész-rész viszony, a maga specifikumaival, Ugyanakkor a jelentésszerkezet magyarázatakor nem zárható ki a birtoklás sem, hiszen a prototipikus ember „rendelkezik” végtagjaival, akaratlagosan irányítja azokat.

Az ekképp kidolgozott kognitív modell többféle birtokos szerkezet leírására alkalmazható séma, leképezi azt az aszimmetrikus viszonyt, amelyben egyébként is megértjük az entitásokat, például a következő esetekben (Langacker 1999, 175–179).

– A részt kifejtett viszonyítás nélkül is az egészhez viszonyítva konceptualizáljuk (a KÉZ mint előtérben álló entitás a háttérben

álló KARhoz viszonyítva rész, azaz miközben önállóan megneveződik, mindig egyúttal a háttérben álló egész része is, jóllehet a referenciális pont itt a testben létező személy).

– A rokonság-megnevezés (*testvér, nagybácsi*) mindig valamilyen egóhoz és más rokonsági fokokhoz viszonyítva értelmezhető (itt a referenciapont és az ego is változhat).

– Az embereket mint személyeket, egyedeket azonosítjuk, de tulajdonaikat nem ismerjük annyira. Egy személynek sok tulajdona lehet, amelyet egyedenként kontrollál, mely dolgokról többnyire semmi mást nem tudunk, mint hogy egy-egy meghatározott személyhez tartoznak. Ezért az adott személy ad mentális hozzáfértést a dolgok egy csoportjához, a fordított irányú mentális ösvény kevésbé természetes.

– A dolgok általában könnyebben hozzáférhetőek, mint az események, az események résztvevői/lokalizációi által könnyebben jutunk el magához az eseményhez. (Ezt példázza [ez] a szerkezet: *X kinevezése.*)

Mindemellett a morfológiailag birtokos szerkezetben kifejezett szemantikai viszonyok egy részének a magyarázata továbbra is nyitott. Például a *Debrecen városa* kifejezés föltehetőleg másképp működik, hiszen ott nem a birtok, hanem a birtokos áll előtérben. A megnevezett sémák általános és specifikus magyar jellemzőinek további kiterjedt empirikus kutatása szükséges.

10. FELADATOK

1. Milyen jelentéseit ismeri az alábbi szavaknak? A főbb jelentésekből négyet-négyet szemléltessen mondatokkal!

jel

(1)

.....

(2)

.....

(3)

.....

(4)

.....

jelent

(1)

.....

(2)

.....

Feladatok

(3)

.....

(4)

.....

jelentés

(1)

.....

(2)

.....

(3)

.....

(4)

.....

2. Elemezze az alábbi párbeszédet a grice-i maximák szempontjából!

A: *Gábornak mostanában nincs barátnője.*

B: *Újabban gyakran utazik Budapestre.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Az egyik egyetem régész professzorától (B) véleményt kér egy múzeum-igazgató (A) arról a hallgatóról (C), aki az ő múzeumába adta be a pályázatát egy állásra.

A: *Mi a véleményed C-ről?*

B: *Rendszeresen járt az óráimra, és jól beszél angolul is.*

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. Mi az **antonimája** a következő szavaknak? Próbáljon összegyűjteni minél több lehetséges antonimát, majd magyarázza meg, hogy milyen kontextusban antonimái ezek a megadott szónak!

borús

.....

.....

.....

.....

.....

.....

csendes

.....

.....

.....

.....

.....

.....

édes

.....

.....

.....

.....

.....

idegen

.....
.....
.....
.....
.....
.....

komoly

.....
.....
.....
.....
.....
.....

tompa

.....
.....
.....
.....
.....
.....

4. Egy-egy mondattal mutassa be a következő lexémáknak legalább három-három jelentését!

ad

.....

.....

.....

.....

.....

.....

vesz

.....

.....

.....

.....

.....

.....

egyetem

.....

.....

.....

.....

.....

.....

iskola

.....
.....
.....
.....
.....
.....

gyenge

.....
.....
.....
.....
.....
.....

erős

.....
.....
.....
.....
.....
.....

5. A **homonimák** változatos funkciókban fordulnak elő a szépirodalmi alkotásokban. Nevezze meg a példákban megjelenő homonímiatípusokat, értelmezze a funkciót, ha tud, szerkesszen hasonló sorpárokat, esetleg hosszabb verseket!

Kosztolányi Dezső „Csacsi rímei”-ből:

Mire gondolt?

Orvosi tanács

Az övére.

Hogy nyugodtan *alhas*,

De kiére?

üres legyen az *alhas*.

Az övére.

Napóleon katonáihoz

Rátok tekint két *félteke*,
hogy *féltek-e*?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6. Nevezze meg a **homonímia** típusát!

Példa	Típus
<i>ég¹ – ég²</i>	
<i>fojt – folyt</i>	
<i>tartsa – Tarcsa</i>	
<i>festettek</i> (ők, cselevő ige), <i>festettek</i> (ők, műveltető ige), <i>festették</i> (ti, műveltető ige)	
<i>pintért¹ – pintért²</i>	
<i>nem¹ – nem²</i>	
<i>megint¹ – megint²</i>	
<i>osztják¹ – osztják²</i>	
<i>bán¹ – bán²</i>	
<i>várunk¹ – várunk²</i>	
<i>férj¹ – férj²</i>	

7. Az **azonos alakú szavak** önmagukban nézve vagy egyjelentésűek, vagy többjelentésűek. Igazolja ezt a megállapítást a következő homonimapárok jelentései alapján!

*dob*¹, *dob*²

.....

.....

.....

.....

.....

*ég*¹, *ég*²

.....

.....

.....

.....

.....

*ér*¹, *ér*²

.....

.....

.....

.....

.....

*fogoly*¹ , *fogoly*²

.....
.....
.....
.....
.....

*tí*¹ , *tí*²

.....
.....
.....
.....
.....

*vár*¹ , *vár*²

.....
.....
.....
.....
.....

*villa*¹ , *villa*²

.....
.....
.....
.....
.....

8. Keressen példákat az alábbi idézetben a **rokon értelmű szavakra!**

„Ti nem hallottátok még a tücsköt, amint éjjel felé valamely különös, varázslatos, másvilágias zene hangzik fel hirtelen egyhangú dalában? Ilyenkor jár valaki a háztetőn a holdfényben, és a tücsök előveszi azokat a hangjait, amelyek földi ember előtt titokzatosak, érthetetlenek. Egy elvarázsolt tündér énekel a kertben. Valaki, egy rejtelmes idegen, egy kósza, gyönyörű szellem szólal meg hirtelen a tücsök hangjában. Elképzелhetetlenül édesded zene vibrál, olthatatlan, örök szerelem, kimondhatatlan vágyakozás, sóvárgás, epedés, boldogság peng, peng, flótázik... Amikor a tücsök egyhangú éneklése váratlanul megváltozik, és megtelik ismeretlen melódiákkal, vigyázz, szegény álomtalan barátom, ne jusson eszedbe az ablakon kibámulni a néma kertbe, mert tán valaki a nyakad közé zuhan a háztetőről.

...

Én októberben születtem, amikor ritkán hallatszik a tücsök, de annál szomorúbb a hangja. A kovácsműhely esti harangozása nagy messziségből közeledik a leszálló ködben. Dúsan, füstösebben pipázik a kémény a dércsípte háztetőn, mint fehérredő, tömött szakállból bővebben omlik a pipafüst is. A ház mögött elterülő szőlős-, gyümölcsös-, veteményeskerten egy pillantással végig lehet látni, nincsenek kövér lombok, megtelt bokrok, széles szoknyájú szőlőtőkék, amelyek a kilátást megállítják. A fehér filagória közelebb jött a lakóházhoz, mintha a közelgő téli hideg elől menekülne a gyengéd vékony lécezetű alkotmány a zömök oszlopú udvarházhoz, amelyben ama nagy fehér szelindekek, farkcsóváló komondorok, barátságos kemenceóriások tanyáznak, amelyek lángfogaikkal kettéharapják a Hideg lábát, ha az a ház belsejébe akarna nyomakodni. Reggelenként hűvös nedvesség csorog a fák kopasz gallyain, a szín zsinelytetőjére vetett sárga tökök gyorsan pirulni kezdenek, a cinkék a kertre nyíló ablakokig bátorkodnak, és halkán kocognak az üvegen.”

(Krúdy Gyula: N. N.)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

9. Írjon szó szerkezeteket a megadott szavak **szinonimáival!**

jó

.....
.....
.....
.....

rossz

.....
.....
.....
.....

beszél

.....
.....
.....
.....

eszik

.....
.....
.....
.....

hazudik

.....
.....
.....
.....

egyed (éremjegy)

.....
.....
.....
.....

ember

.....
.....
.....
.....

pénz

.....
.....
.....
.....

10. Keressen szinonimákat a következő szavakhoz!

apró (mn)

.....
.....
.....
.....

komor

.....
.....
.....
.....

makacs

.....
.....
.....
.....

alkot

.....
.....
.....
.....

bolyong

.....
.....
.....
.....

támogat

.....
.....
.....
.....

véd

.....
.....
.....
.....

zsörtölődik

.....
.....
.....
.....

SZAKIRODALOM

- Andor József 1998. A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: Gecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 7–19.
- Antal László 1978. *A jelentés világa*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Bencédy József 1976⁴. Jelentéstan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 501–555.
- Berrár Jolán 1967. A szavak jelentéstörténete. In.: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története* (egy. tankönyv).
- Cruse, D. A. 1986. *Lexical Semantics*. University Press. Cambridge, New York etc.
- Crystal, David 1997/98. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- Darai Zsuzsanna 2005. A természetes nyelvi szinten ható kompozicionalitás elve Frege szemantikájában 1. *Argumentum 1*: 88–114.
- Darai Zsuzsanna 2006. A természetes nyelvi szinten ható kompozicionalitás elve Frege szemantikájában 2. *Argumentum 2*: 48–66.
- É. Kiss Katalin: Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992. 1: 79–177.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest.
- Gecső Tamás (szerk.) 1999. *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Gecső Tamás (szerk.) 2000. *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Gecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.) 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Gombocz Zoltán 1997. *Jelentés tan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentés tan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hangay Zoltán 1997. Jelentés tan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest. 419–457.
- Horányi Özséb–Szépe György (szerk.) 1975. *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.) 1974. *Jelentés tan és stilisztika*. NytudÉrt. 83. sz..
- J. Soltész Katalin 1974. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 22–43.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentés tan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kenesei István (szerk.) 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat. Budapest.
- Kenesei István 2003. A filozófia a nyelvészetben, avagy hová tűnt a nyelvfilozófia? In: Farkas Katalin és Ortmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. Eötvös Kiadó Budapest. 100–117.]
- Kertész András–Pelyvás Péter (szerk.) 2005. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1984. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények*. 86. kötet. 1. sz. 5–22.
- Kiefer Ferenc 2005a. *Lehetőség és szükségszerűség*. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2005b. Van-e magyar jelentés tan? *MNy*. 2005: 129–140.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Budapest.
- Konerding, Klaus-Peter 1993. *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen.

- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció. *MNy.* 407–427.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Löbner, Sebastian 2003. *Semantik*. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Lyons, John 1980, 1983. *Semantik I–II*. Beck. München.
- Lyons, John 1995. *Linguistic Semantics*. University Press, Cambridge.
- Madarász Tiborné–Pólos László–Ruzsa Imre 1999. *A logika elemei*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Martinkó András 2001. *A szó jelentése*. LAZI Könyvkiadó. Szeged.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *MNy.* 436–448.
- Németh T. Enikő–Bibok Károly (szerk.) 2003. *Tanulmányok a pragmatika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pethő Gergely 2003. A főnevek polyszemiája. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 57–124.
- Pethő Gergely: 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet*. Rendszeres főnévi polyszémia típusok a magyarban. Doktori értekezés.
- Petőfi S. János 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról*. Magyar Műhely. Párizs, Bécs, Budapest.
- Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. In: J. Austin: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 7–25.
- Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. Budapest.
- Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc 2003. Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő– Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 851–893.
- Rác Endre–Szathmári István (szerk.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris. Budapest.
- Schwarz, Monika–Jeanette Chur 1993. *Semantik*. Gunter Narr Verlag. Tübingen.

- Stechow, Arnim von–Wunderlich, Dieter (Hrsg.) 1991. *Semantik/Semantics*. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó. (H. n.).
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Nyr.* 479–94.
- Telegdi Zsigmond (szerk.) 1988. *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Telegdi Zsigmond 1979². *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Temesi Mihály 1980¹⁵. *Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. 1. Szókészlettan: a) Jelentés*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20*: 295–325.
- Zsilka János 1993⁴. *Szemantika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.